

М. ВЕРБИЦЬКИЙ

НАЙБІЛЬШИЙ

ЗЛОЧИН

КРЕМЛЯ

СТВОРЕНИЙ СОВЕТСЬКОЮ
МОСКВОЮ ШТУЧНИЙ ГО-
ЛОД В УКРАЇНІ 1932-33 Р.

НАКЛАДОМ ДОБРУС, В. БРИТАНІЇ
ЛОНДОН - 1952

Демократичне Об'єднання Бувших Репресованих Українців Советами
ДОБРУС у В. Британії

М. ВЕРБИЦЬКИЙ

НАЙБІЛЬШИЙ ЗЛОЧИН КРЕМЛЯ

Запланований штучний голод в Україні 1932-1933 років

Фактичний матеріал зібрано серед членів
ДОБРУС-у у В. Британії — живих свідків геноциду

Л О Н Д О Н 1 9 5 2

Copyright by DOBRUS in Great Britain. All rights reserved

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНО

Від Головної Управи „ДОБРУС“ у В. Британії

Кожний член ДОБРУС'у, — а особливо ті, що активно допомогли поданням фактичного матеріалу або грошовою допомогою та цим уможливили випуск цієї книжки, — з почуттям виконаного обов'язку візьме її до рук, попри всі, неминучі за наших умов, недоліки.

Тут подаємо факти з невимірної трагедії нашого народу і потворних злочинів червоної Москви над нашим Народом, над Україною за перші роки злочинного навування цього режиму, з комуністичною формою й російською суттю.

Складаємо щиро сердечну подяку всім нашим членам та трихильникам за допомогу.

Головна Управа „ДОБРУС“.

ПЕРЕДМОВА

Минає 20 років від часу найпотворнішого злочину Московського Політбюро — страшного штучного голоду в Україні 1932-33 років.

Голод може виникнути як стихійне лихо, але кожний нормальний уряд зобов'язаний вжити всіх заходів, щоб не допустити до катастрофи, принаймі, зменшити її; голод під час війни виправдовується обставинами, але ГОЛОД І СМЕРТЬ ВІД НЬОГО МІЛЬЙОНІВ „КРЕСТЯН-“) НАВМИСНЕ ЗАМОРДОВАНИХ „РАБОЧЕ-КРЕСТЯНСЬКОЇ ВЛАСТЬЮ“, у ЯКОЇ ВСІ ЕЛЕВАТОРИ І ВСІ СТАНЦІЇ ПАКГАВЗИ БУЛИ БУКВАЛЬНО НАБИ-ТІ ЗБДЖЖЯМ. — ЦЕ ПИТАННЯ, НАД ЯКИМ І СЬОГОДНІ, ЧЕРЕЗ 20 РОКІВ. ВАРТО ЗАДУМАТИСЯ!

Що це за держава, що у власного населення вириває з рота хліб і цим же самим хлібом намагається осягнути одночасно аж дві мети: внутрі — вирішити питання „ХТО КОГО“, себ-то зломити спротив українського селянства проти примусової колективізації; назовні — конкурувати на світовому ринку за демпінговими цінами, з політичною метою поглибити економічну кризу „капіталістичного світу“ і викликати, світову комуністичну революцію.

Вирвавшись з „сталінського раю“, ми цікавилися: чи знав про це Захід? Пересічна людина заходу здвигувала плечима, а наші емігранти відповідали, що чулки про це доходили і коротко містилися в пресі, десь на невидних місцях, дрібненьким петитом. Світ удавав, що нічого не помічає, себто; помічати не хотів.

Чи може це в добу покійної Ліги Націй розглядалося, як „внутрішнє питання Росії“?

Нам здається що це, був звичайний — вірніше — надзвичайний геноцид, і не бачити його — значить — рятуватися, ховаючи голову в пісок.

Часи мінються. Але і сьогодні, іноді згадується про голод 1933 року теж не дуже голосно. Пересічний мешканець західного світу, в наслідок попереднього замовчування, сьогодні не вірить, що міг існувати взагалі такий, штучно викликаний, голод. У цьому ми переконалися і з цього не дивуємося, бо розуміємо неймовірність таких речей для нормальної людини, що звикла до інших відносин і яка навіть часом думає, що „комуністичний рай“, це щось може лише за ті обставини, в яких він зник жити.

Який розмір цієї катастрофи? Про це знає Політбюро ЦК ВКП(б). А може й воно точно не знає, бо нормальний облік був порушений: люди вмирали не лише в своєму селі, а по всіх шляхах, залізницях, поганах, містах — скрізь. Чи встиг Кремль їх порахувати? Не знаємо: час був гарячий.

*) Усі терміни з жаргону советської пропаганди тут і скрізь далі подається в лапках в оригінальній російській мові.

Села втратили 15,30,50 відсотків населення, а були й такі, що зовсім зникли з лиця землі. Частина людей вимерла, частину депортовано на північ, решта — розбіглася по цілому СРСР. Частина з депортованих вимерла на півночі від голоду, холоду та хвороб, частина — вижила. З тих, що розбіглися, частина повернулася через пару років, частина лишилася десь на нових місцях. Дехто рахує, що у 1933 році загинули в Україні 3, а дехто — 7 мільйонів людей, Ми не беремося сказати скільки мільйонів, лише стверджуємо: загинули мільйони.

Українська еміграція у своїх церквах, щороку, в останніх днях травня, поминає цих мучеників, а священник під час молитви промовляє: „... імена їх Ти, Господи, знаєш...“

З великим боєм у серці ми беремося за цю, для нас особливо важку, тему: багато з нас втратило у 1933 році своїх батьків, матерів, братів та сестер... Багато з нас самих пухли від голоду в 1933 році.

Ми твердимо, що цю тему треба знати. Вона дає відповіді на багато питань з недавнього минулого, сучасного і близького майбутнього. Цю тему треба знати особливо сьогодні, щоб знати ХІО І ЩО ЗАГРОЖУЄ ВЖЕ ЦІЛОМУ СВІТОВІ. Треба зірвати маску і подивитися на тих „борців за мир“, що сьогодні виспівують з московського Кремля такі, наприклад, рядки:

„... , щоб высохли слези в очах матерей,
чтоб не было в мире голодных детей...“

Хто не підпишеться під цими словами?! Але хто це співає?!

Ця книжка подає в загальних рисах, коротко, огляд трьох епох в Україні: військового комунізму, НЕПу і, особливо, розкуркулення та колективізації з голодом 1933 року. Книжка написана в чистих советських концтаборів, розкуркуленні й переслідуванням — з України, в дуже обмежених умовах, без джерел, з пам'яті та на підставі зібраних матеріалів-свідчень. Вона не претендує ні на повноту, ні на вичерпання тем.

Ми стверджуємо з цілковитою відповідальністю за свої слова: ми писали лише правду, об'єктивно, не згущуючи фарб. В брошюрі подано тільки факти. Всі місцевості подано правдиво, крім одної, замовчаної (ва бажання свідка) назви села. Всі свідки, а також дієві особи, які сьогодні ще можуть бути живими там, в Україні, — мають псевдоніми. Нащадок ЧК-ГПУ-НКВД — сьогоднішнє МВД — установа занадто мстива і жадних термінів давності не визнає. Натомість подано правдиві прізвиська (які збереглися в пам'яті свідків) усіх селян, що вмерли від голоду 1933 року та їхніх катів „тисячників“ і сільського „активу“.

Ми не замовчуємо факту, що не всі росіяни, навіть з „25-тисячників“, погоджувалися з кремлівською політикою штучного голоду в Україні. Але ми категорично відкидаємо наявні спроби деяких пресових органів російської еміграції — в загробелі від штучного голоду мільйонів українців, обвинувачувати... українців. Ми з огляду та призирством згадуємо те нечисленне злочинне сільське шумовиння, що його зручно використовував Кремль. Але підкреслюємо, що цим злочинним шумовинням українського походження і російської школи, по селах керували прислани „тисячники“, всі оті Кисельови, Моргунови, Звереви, Шарови, Махоніни „і прочая і прочая“, — елемент в кожному разі в гнітючій більшості не українського походження. Коли ж говорити про КП(б)У, вірніше про її українську частину, то її саме в ці роки Москва цілковито розгромилла руками одного з „близьких соратників“ — Павла Петровича Постишева. Саме в цей час, 1933 року, не маючи іншого виходу, демонстративно покінчили самогубством провідні постаті КП(б)У за чергою: Микола Хвильовий та Микола Скрипник.

Голод в Україні 1933 року є яскравим прикладом тієї тотальної беззахисності, до якої потрапляє населення, коли влада опиняється в руках чужої сили, що не перебирає засобами для досягнення своєї злочинної мети та спирається на комбінації з свого окупаційного елемента та місцевого,

зовсім нечисленного, суспільного дна. Причини тут не лише в самому режимі, що прикривається відомою ідеологією. Їх треба шукати значно глибше. У сьогоднішньому недосконалomu світі, плебеї, люмпенпролетаріат, суспільне дно, є, на жаль, скрізь. І цього не треба забувати!

На нашу думку, чинявкам західнього світу було б варто подумати над тим, щоб надолужити попередні замовчування зменшити непоінформованість свого пересічного громадянина і, не обмежуючись лише Катинським злочином, показати, що цими Катинськими або Винницькими гробовищами вкрито цілу Україну й інші неросійські республіки та далеку північ СРСР. Тому західньому громадянину треба нарешті показати без фігових листків цей режим „страви победившого соціалізма“ в усій його огидній наготі. Нам навіть здається, що не тільки варто це зробити, а що зробити це є обов'язком.

В кожному разі думачка частина західнього світу мусила б ознайомитися з нашою книжкою, щоб остаточно зрозуміти, з ким сьогодні світ має діло. Це було б досягнуто, якби вдалося видати цю книжку світовими мовами.

Тим часом, в українській мові брошура розрахована на те, щоб допомогти ще ясніше зрозуміти політику нашого ворога розпорошенням сьогодні по цілому світу українцям, що мали щастя не жити під советами, або тим, що вирости вже за ці 20 років, або навіть тим, що його пережили, самі пухли від голоду, але бачили і знають це лише в межах свого села, не розуміючи цілком усієї злочинної механіки та розміру цього злочину.

Радимо прочитати цю брошуру і всім Гуляям та Золотаренкам, всім „малдоросам“ та „хахлам“, а, перечитавши, подумати: яка це „веделимая“, що ділить „офшную родивну“ на частини і одні частини вимордовує голодом, а другі ні?

Ті українці за океаном, у яких ще й досі не вийшов комуністичний чад з голови, нехай ще раз добре подумають про „строителів соціалізма“ та „зашагатишків мира“ з московського Кремля.

Тій частині донських козаків, якій „чад імперії“ теж „затуманює розум“, нагадаємо випадок, коли, під час голоду, Михайло Шолохов (автор роману „Тихий Дон“) добився аж до „отца народова“. „Сам“ якось змілюстився і наказав забезпечити хлібом ставницю Вишевську, в якій проживав Шолохов, а інші станиці по всій Донщині виморювали далі, так само, як і в Україні.

Нарешті, радимо прочитати і тим чесним росіянам, які — хочемо вірити — є навіть серед російської еміграції. Вони теж знайдуть деякі відповіді для себе.

Якщо якийсь „Daily Worker“ назве це „пропагандою підпалювачів війни“, ми не будемо викликати свідків з СРСР. Ми знайдемо тисячі свідків тут, на місці, в Англії, та тисячі тих, що безпосередньо у 1933 році втратили своїх батьків, братів, сестер, або були самі пухлі від того московського винаходу — штучного голоду 1933 року.

Автор

ДОБА ВІЙСЬКОВОГО КОМУНІЗМУ

Було б великою помилкою розглядати голод 1933 року як явище відокремлене. Його треба розглядати лише в зв'язку з тими обставинами, що склалися в Україні від часів Визвольної Революції до моменту напередодні цього жажливого злочину. Штучний голод був найстрашнішою ланкою в повторному ланцюві злочинів московського більшовизму.

Революція в Україні з самого початку набрала, крім соціального, виразно національний характер. В протилежність до етнографічної Росії, де ця революція одразу, без спротиву сприйняла більшевизм, — Україна була головним тереном безперервної збройної боротьби від 1917 до 1920 року. Лише байдужість Європи до України, більшовицька демагогія і пропаганда у світі, допомогли червоній Москві опанувати Україну.

Ще під час Визвольної Боротьби на всіх теренах, опанованих московською силою, провадився одвертий грабунок села під назвою „продразверстки“. Практично це означало, що на кожне село накладалося велику кількість різного збіжжя, худоби і т.д. Все це забиралося дурно, без усякої оплати, за допомогою цілої хмарі різних комісарів та „продотрядів“, тобто — спеціальних військових частин. Гнітюча більшість комісарів складалася з російського та іншого неукраїнського елемента, що стояв на ключових становищах скрізь. „Продотряди“ були цілковито російськими частинами.

„Викачка продразверстки“ супроводжувалася брутальним насильством над населенням, розстрілами на місці та паленням цілих сіл по всій Україні. Як реакція — стихійно вибухали повстання, від невеликих, у масштабі села, до таких, що охоплювали цілі області. Поборювання їх вимагало великих зусиль окупаційної влади.

Кульмінаційною точкою селянських повстань проти московського більшевизму, був час, коли регулярний фронт Армії УНР вже упав. Рештки партизанського руху в окремих місцевостях проіснували аж до кінця 20-х років.

Весною 1921 року була посуха і в наслідок її, зимою 1921 та весною 1922 року, у степовій частині України виник голод, з усіма ознаками катастрофи, як вимирання, людодіство та інше. Однак передумовою цього голоду була попередня „продразверстка“, себто, викачка „продотрядами“ усіх запасів збіжжя. Без грабіжницької „продразверстки“ — можна напевно твердити — голоду 1921-22 р. не було б. У кожному разі він не дійшов би до катастрофального стану. Коли голод уже почався і голодувало 10 мільйонів населення України, більшовики продовжували вивозити збіжжя до Московщини і абсолютно нічого не зробили, щоб допомогти голодуючому населенню.

Цілком зрозуміло, що Москва, спираючись на комуністичну доктрину, з міркувань власної реальної користи та ковечности знайти точку опертя, почала роздмухувати „клясову боротьбу“ на селі, розшаруванням села на неможливі, середняків та куркулів. Проте, селяни, що до революції були неможливими після розподілу землі фактично перестали ними бути, так само, як і куркулі у великій мірі перестали бути куркулями. Отже, надійною підпорою влади на селі став невеличкий прошарок комнезамівського активу — звичайного сільського шумовиння, безідейного, аморального та низько-егоїстичного.

Крім нього, був ще другий, зовсім нечисленний прошарок місцевих комуністів, чи комсомольців, так на селі, як і в місті, який в хаосі революції повірив у демагогічну пропаганду, на яку московські більшовики ніколи не скупилися, захопився революційною романтикою і, за інерцією, опинився на своєму становищі зняряддя в руках Москви. Коли бути об'єктивним, треба ствердити, що це був елемент ідейний, внутрішньо чесний і, коли він дедалі більше бачив, як комуністична теорія московського виання зударяється з українською дійсністю, — він почав ставити свої вимоги.

В ті часи, цілу Україну було підпорядковано окупаційній червоній армії і в цей спосіб Москва посідала всі ключеві становища, але ще не була настільки міцною, щоб з настроями на Україні взагалі, та українських комуністів зокрема, не рахуватися. Комуністи, разом з

комнезамівським активом на селі, були буквально одиницями і могли триматися на поверхні лише спираючись на чужу силу. В керівному апараті советської влади в Україні було не більше 10% українців.

У цей час УССР була складовою частиною РСФСР. Від гасла „Самоопределение вплоть до отделения“ хотіли лишити лише українські вивіски на советських установах. Царські „бывшие люди“ російського походження в Україні, тобто російські кадри централізму царських часів, були частково „поставлены к стенке“, частково подалися на (білу) еміграцію, частково розбіглися і поховалися. Прошарок російської провідної верхівки в Україні був цілковито неостатній, щоб забезпечити „самоопределение без отделения“, тобто російське панування в Україні. Тому, від часів Визвольної Боротьби, Москва масово перекидала свої кадри, найбільш віддані новому московському режимові, а може лише самій ідеї „нерасчленения России“. Багато росіян по демобілізації з червоної армії було залишено на керівній роботі в Україні. Це спостерігалось скрізь у тодішніх губерніяльних та повітових апаратах.

У 1922 році, на домагання української делегації, однастайно підтриманої делегаціями інших неросійських республік, черговий з'їзд советів прийняв постанову про створення — замість Російської Федерації — Союзу Советських Соціалістичних Республік, до якого Російська Федерація входила на рівних правах з неросійськими республіками, або Закавказькою Федерацією. Це було записано в новій конституції ССРСР з 1923 року та мало далекосяжні наслідки, викликавши міцний зріст місцевої національної ініціативи та стало великою перешкодою для традиційного московського (чи петербурзького) імперіялістичного централізму.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА — НЕП.

Заведена 1923 року Нова Економічна Політика значно полегшила життя усіх прошарків населення та злібералізувала внутрішню політику режиму. Розстріли без суду припинилися. ЧК була переформована на ОГПУ. Масовий терор припинився, але тюрми не пустували за рахунок противників режиму. Унормувалася нова' дуже своєрідна форма права. Переведено валютну реформу, з випуском нових грошей — червінців та срібної монети. Робітнича кляса мала цілу низку виразно підкреслених привілеїв, але, особливо на початках, давалося взнаки безробіття. Досить значний прошарок населення був

позбавлений виборчих прав та зіпхнутий вниз з суспільної драбини. Діти позбавлених прав, не мали права на освіту.

Запроваджений у цей час новий адміністративний поділ (зміни його було багато і вони тривали аж до 2-ої війни), з губернії робив декілька округ, а округу — з кількох повітів. На цьому виграли ті міста, що з повітових стали округовими центрами, але це болоче вдарило по бувших губерніяльних містах, а ще болочіше — по бувших повітових, з яких багато людей мусило виїжджати та шукати нового пристосування.

Село під оглядом господарського добробуту значно зміцніло. „Продразверстку“ було замінено унормованим податком. Виросласьільна сільсько господарська кооперація, підносилися сільсько-господарська культура, скотарство, а також загальний потяг до освіти Але відчувався великий товаровий голод. Щоб зменшити його, село мусило виробляти одяг, себто прястита ткати власними руками.

Тим часом Москва почала торгувати з „капіталістичним світом“ спрямовуючи прибутки від торгівлі на потреби індустріалізації. Ця торгівля очевидно сподобалася, бо податку одразу почало не вистачати. Придумали, так звані, „ножиці“ — величезний розрив між вартістю продуктів промисловости та сільського господарства. За поганих крам на сорочку не вистачало продати цілого воза збіжжя. Село відмовлялося від такої комерції та посилило домашнє виробництво одягу. За допомогою різних „бригад“, „буксирів“, „льогкої кавалерії“ та інших засобів тиску, почали змушувати селян „добровільно“ проданати хліб державі і то не по якомусь там лантуху, а кожний двір мусив наладувати віз, або й більше, збіжжя й усім селом везти до міста, з червоними прапорами, з різними гаслами та іншими ознаками „добровільности“. Поточна пропаганда називала це „красними обоама“, що їх у місті зустрічали з оркестрами та шаблоновими мітингами.

Щоб забезпечити виконання всіх цих заходів, щороку робилося партійні мобілізації і тисячі комуністів вирушали „на боротьбу за хліб“. Пропаганда захлиналася фразами про „союз рабочего класса і крестьянства“, про „помощь города деревне“, а також викинула гасло: „Лицом к деревне“!

Село вже добре знало, що кожного року Кремль повертає до нього своє хиже обличчя і не одвертається, поки не забере хліб. Здавалося б: нащо провадити цю

„борьбу за хлеб“? „Треба лише платити і селянин сам вивезе його на ринок. Але в тому й уся справа, що ціну визначалося таку, що було майже однаково, чи продати, чи оддати дурно.

Було не мало випадків, що цих „борців за хлеб“ стріляли десь по темних кутках і тому відділи ГПУ по „ББ і КРО“ (для боротьби з бандитизмом та контрреволюцією) мусіли працювати досить інтенсивно. Взагалі ГПУ поодиноці, ночами забирало тих, що були наставлені проти режиму та піднімалися понад пересічність. Коли в якомусь селі занадто згущувалась атмосфера, її заздалегідь розряжалося масовими арештами передових, активніших селян.

„НАЦІОНАЛНА ЗА ФОРМОЮ — СОЦІЯЛІСТИЧНА ЗА ЗМІСТОМ“.

Під тиском неросійських республік ССРСР, Москва мусила піти на великі поступки в національному питанні та формально оголосити великодержавний, тобто російський, шевінізм — головною небезпекою. Маючи в своїх руках військо, ГПУ та свій сильний прошарок на всіх ключевих становищах, Москва недооцінила сили національних прагнень народу. Вона вважала за достатнє зберегти рівноправність російської мови та культури з українською, а також існування накинутої засади про українську культуру „національну за формою та соціалістичну за змістом“.

Проте, національна революція та короткий період Української Незалежної Державности збудили українську стихію після двохсотрічного пригноблення її петербурзькими імператорами. Ця стихія, заздалегідь обезчолена і недостатньо підготована, під час Визвольної Боротьби не встигала за темпом розвитку революційних подій, але, набравши розгону у визвольній боротьбі, вже не давала себе спинити. Переможена збройно, вона не була подолана духово. Передова українська інтелігенція та навіть і частина укаїнців, що перебувала у комуністичній партії, про що говорилося вище, з великим запалом та енергією взялися за відродження своєї культури. В найкоротший час, при всіх перешкодах, досягнуто величезних наслідків: цілком українізовано школу, включно з вищою; українська наука, література, мистецтво досягли великих успіхів; особливо великого успіху досягла видавнича справа (видано великими накладками всі твори української літератури та досконалі переклади клясиків світової літератури); українізація зрусифікова-

них протягом сторіч українських міст провадилася послідовно, але вперто; урядове листування було цілковито зукраїнізовано.

Цей процес хоч і мусів відбуватися на комуністичний лад, але були щораз виразніші намагання — і зовсім ве без успіху — замість національної форми з соціалістичним змістом, заповнити соціалістичну форму національним змістом.

Москва побачила, що в змаганні двох культур, українська культура на Україні починає виразно витіснювати російську та що ота ідейна частина українських комуністів переходить на позиції безкомпромислового українського патріотизму.

Цікаво відмітити, що значва частина росіян, та осіб інших національностей, які вродилися в Україні, цілком широ, часом навіть з запалом, стала по українському боці. Натомість російський окупаційний елемент та російський мішанин відчували розгубленість та виявляли велике роздратування і злість.

„РАЗВЕРНУТОЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ НАСТУПЛЕНИЕ ПО ВСЕМУ ФРОНТУ“.

Сталін упорався по черзі з лів'ю та правою опозиціями у Москві, заразом загнавши досить велику кількість троцькістів та бухаринців на вільне заслання голвно до Сибіру та Середньої Азії. Тепер він готування до розправи з націоналістичними ухилами у компартіях неросійських республік і в першу чергу, звичайно, України. Але спочатку взявся за ліквідацію НЕПу. Було зроблено черговий винахід — „мінус“. ГПУ та судові органи давали „мінус 7“, „мінус 10“ та різні інші мінуси. Наприклад: „мінус 7“ означав заборону жити у Москві, Ленінграді, прикордонних смугах та семи інших визначених більших містах ССРСР. Це заслання давалося на певний термін, з виразною метою вигнати з васидженого місця, часто з конфіскацією майна та з довшим позбавленням прав. На новому місці „мінусник“ мусів відвідувати міліцію для регулярної відмітки.

Система мінусів була спрямована проти „непманів“ тобто-людей, що під час НЕПу мали крамницю або якесь дрібне кустарве виробництво, як пекарня, кравецька або шевська майстерня тощо. Техніка була дуже простою: на „непмана“ накладався великий податок — платити; накладають слідом ще більший — платити, накладають знову аж поки не в змозі з платити. Тоді конфіскують майно і дають „мінус“. Хто мав розвинений

нюх та швидко зорієнтувався, той сяк-так ліквідував „діло“ і виїздив геть у невідомому напрямку, а потім забрав сім'ю.

У цей же час переведено виселення бувших поміщиків. Люди, що до революції валежали до стану поміщиків, коли сам поміщик, або хтось з його родини лишався жити десь недалеко, де його знають, — йому давали „мінуса“ й висилали геть.

Перші „розкуркулення“ почалися 1928 року. Куркулями вважалося власників мідних селявських господарств. Часом вистачало лише того, що хата була накрита залізом. Цих найпрацьовитіших та найкултурніших селяв, що доробилися до заможного господарства в більшості працею цілого свого життя, викидалося з сім'єю з хати та забиралося все мійно, крім того, що візьме у руки. На найменший опір або протест, ГПУ реагувало арештами, терором. Хто з розкуркулених лишався в своєму селі, того незабаром вивозили з сім'єю на далеку північ, про що буде вижче.

Спроби влади заводити добровільно колгоспи в Україні — не повелися. Український селянин у цілій масі зберіг свою незалежність, прив'язаність до власности та набув непримиренну ворожість до російського комуністичного режиму.

Між українською національною стихією і комуністичним режимом, накинутим Москвою, йшла перманентна вперта боротьба. Щоб не допускати до вибухів влада розряжала атмосферу постійними, профілактичними, індивідуальними та груповими арештами.

„ГОД ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМА“

**„Ликвидация кулачества как класса,
на основе сплошной коллективизаций“.**

Це були чергові гасла пропаганди у 1929 році. Недивлячись на недовзначність формулювання, пересічний громадянин не міг звичайно собі уявити цілого обсягу подій, що насувалися.

Десь ранньою весною 1929 року пройшла перша хвиля масових арештів по містах національно свідомої української інтелігенції. У тюремному світі ця акція ГПУ дістала вазну „Китайського набору“, очевидно через збіг, щодо часу, з відомим китайським конфліктом сонетів з Чжан-Цзо-Ліном. Ми думаємо, що це була лише одна з причин, але не головна, особливо в умовах України.

В середині 1929 року заведено карткову систему на харчові продукти. Вартість грошей, що вже раніше

захиталася, тепер виразно показувала початок інфляції: ціни росли.

Для переведення в життя наміченого „генеральною лінією“ пляну, мобілізовано по всіх партійних організаціях цілого СРСР партійних апаратчиків та активних партійців і всю цю хмару кинуту „в допомогу селу“ під назвою „Двадцятип'ятитисячники“. Всі ці „товарищи“ з Тули, з Москви, з Іваново-Вознесенська, з Горького, з Ленінграда, з Ярославля та інших міст, посилалися в Україну в розпорядження Обкомів (обласний комітет комуністичної партії) і далі — на райони та на села. Це було — „братської допомогою Україні“. Обкоми в Україні звичайно, теж мобілізували всіх своїх найбільш завзятих партійців та під гаслом „помоги города селу“, теж кинули їх на села. На цій „роботі“ „25-тисячники“ перебували довгими місяцями, по півроку і білше, отримуючи на своєму місці праці, звдки їх послали на село, повний заробіток, командировчні та оплату переїзду.

Фактично „25-тисячники“ жили і харчувалися на селі дурно, маючи в цей спосіб чистою, приблизно у два з половиною рази білшу, платню та інші доходи — за- лежно від спритности.

На село пливла так дрібна, як і велика партійна риба: від дрібного виконавця, що громив селянську хату, до уповноважених на район, чи область. З відповідальних партійних осіб призначалося уповноважених на район, чи село з титулами уповноваженого ЦК“ — для більшого авторитету. Весь місцевий апарат ГПУ, партійний та советський апарати, були до послуг цих уповноважених. При потребі вони викликали збройну силу „Войська особого назначенія ОГПУ“.

Колективізація провадилася ступнево. Скупчуючи сили по окремих районах, влада утворювала СОЗ'и (товариства спільної обробки землі), та колгоспи (колективні господарства), одночасно провадячи в цих селах „ликвідацію кулачества как класса, на основе сплошной коллективизации“. „Уповноважені ЦК, місцевий апарат влади, 25-тисячники“ та сільський актив, за допомогою ГПУ, перехресним тиском і терором досягли усупільнення землі, реманенту та частини худоби, оформлювали це „добровільною“ ухвалою сільських зборів та переорювали тракторами всі старі межі. Незабаром, коли „25-тисячники“ залишали село і переносили свою діяльність далі, в багатьох місцевостях, переважно жінки, розтягали ці колгоспи, забирали кожного свого коня

чи корову. Влада реагувала на це масовими репресіями.

Примусово загнане до колгоспів селянство масово саботувало їх, ясно усвідомлюючи силою накинену нову форму остаточного економічного поневолення.

Навіть та частина селян, яка сприйняла колгоспи як невідкличну конечність і сподівалася, що й у колгоспі зможе якимось існувати, — з перших колгоспних жнив переконалася, що, — після надто високої обов'язкової хлібоздачі, натуральної оплати (збіжжям) за роботу МТС (машиново-тракторні станції), насіннєвого і страхового фондів, — прийшлося на трудовень де 300 грамів, де 100 грамів, а в більшості колгоспів і зовсім нічого, бо не вистачило розрахуватись з хлібоздачею.

Черговий раз пограбоване українське село почало робити свої висновки і шукати джерела до існування. Використовували та старанно обробляли кожний клапоть землі під городом, бо все поле пішло під колгоспи; косили або жали траву по шляхах, щоб утримати корову, бо всі сіножаті також під колгоспом; далеко навколо великих міст та промислових осередків, де був пригородний рух потягів, йшли до будівництва, чи до промисловости, воліючи їздити за 100 кілометрів (їздили аж з під Охтирки до Харкова!) до роботи, аби змінити статус когоспника на статус робітника і звільнити в цей спосіб сім'ю від обов'язку працювати в колгоспі; продавали за безцінок майно та виїздили геть з свого села до рідних, або знайомих, що допомагали влаштуватися десь на роботу; просто розбігалися десь на Урал, у Сибір, Середню Азію, Далекий Схід — по цілому СРСР.

Почавши індустріалізацію, щоб виконувати п'ятирічки, щоб „догнати і перегнати капиталистический мир“, — Кремль потребував робочу силу, дешево, але скрізь.

Всі цього не могли зробити. Основна маса селян лишилася звичайно на селі. Колгоспні бригадири та інші попіхачі, щоранку йшли попід вікнами — виганяли селян до роботи. Селяни виходили з примусу, збиралися довго, йшли у степ і починали працю пізно. Дбали не так за роботу, як за те, щоб принести додому в кашенях, чи торбинці, якогось збіжжя: знали, що за „трудодень“ однаково нічого не одержать.

Працьовитий український селянин, що на власній ниві завжди робив від сходу до заходу сонця, втратив охоту до праці в колгоспі. Він бачив загальне безладдя, невідбність колгоспних керівників, що, як правило, були

зовсім необізнані у хліборобстві, бо насаджувалися з присланих комуністичних зайд, або з сільських ледарів, з партквитком у кишені. Зрозуміло, що врожайність різко впала, земля заростала бур'янами, сільське господарство зенепадало.

Починаючи від 1929 року, сільські злидні невпинно росли. Село не мало що їсти, бо всі продукти його праці забирала держава. Чергові „тисячники“ разом з сільським комуністичним та комсомольським активом робили загальні обшуки, шукаючи збіжжя, довбаючи спеціальними залізними списами підлогу в хаті, землю на подвір'ї та в городі, щоб знайти заховане. Худобу, що не була усупільнена і лишалася у приватному користуванні, прогнати було нічим, бо не було поля. Отже обставини та злидні змушували різати цю худобу. Унаслідок цього скотарство катастрофічно впало. Коні протягом 1-2 років, деś майже зникли — видохли в колгоспі, внаслідок недогляду, хаосу, хвороб. У тій, чи тій мірі це стосується й іншої худоби, забраної до колгоспу. Вози, забрані в селян, поламались і теж зникли. Колгоспні підводи являли собою виснажених, часто коростявих коней, що ледве тягли поламани, немазані вози.

РУІНА

Степова частина України не має лісів. Палили завжди соломою та різаними з гною і сушеними в літі кізяками. Тепер кізяків не було, бо не було худоби, а солома вся була в руках колгоспу. Одержати соломи від колгоспу було майже неможливо; коли комусь і пощастило дістати дозвіл на гарбу соломи, то деś далеко, в степу, а привезти було нічим. Отже в зимі селянам нічого не лишалося, як красти в'язанками колгоспну солому на степу, або палити вже тепер не потрібні клуні, стайні, комори, повітки й інші господарські будівлі, або рубати дерева, що садилися ще дідами на подвір'ях та левадах. Цей процес прискорився заздалегідь запланованою зверху сваволею влади. Колгоспне, сільське та районне керівництво, щодня писало „наряд“, пригонило підводи, розбирало будівлі, чи рубало дерева і вивозило їх. Селянин бачив як по селу розбирають і вивозять будівлі, що вже в його сусіда зруйнували клуню, — не хоче більше мерзнути з сім'єю, сам розбирає свою будівлю і використовує на паливо, як що його не випередять колгосп або сільрада і не заберуть розіbrane дерево, або й готові, порубані дрова.

Незагородженим садкам шкодила голодна решта худоби, або перемерзлі взимі сусіди і сади нищилися, зникали. Взагалі в цей період по селах дуже розповсюдилось злодійство, чого раніше, за незначними винятками, в Україні не було.

ОСТАТОЧНЕ ЗНИЩЕННЯ ЦЕРКВИ, ЦЕРКОВНИХ БУДІВЕЛЬ ТА КЛАДОВИЦЬ.

До революції церква в Україні була цілковито в московських руках. Вона була одною з головних опор царату, централізму та міцним засобом русифікації.

У процесі Національної Революції відроджено Українську Автокефальну Православну Церкву, з Богослуженням рідною мовою. До цієї Церкви одразу стало все національно-свідоме духовництво і парафії цієї Церкви стихійно виникали в цілій Україні. Однак вища церковна ієрархія стояла на московських позиціях, перебувала в московських руках та ставилася крайне вороже до Української Церкви. Всі прохання українського духовництва про висвячення українських єпископів московською ієрархією в Україні було відкинуто.

Всеукраїнський Церковний Собор, що був скликаний у Києві 1921 року, висвятив власну ієрархію з митрополитом Василем Липківським, за традицією ще з часів перших християн — рукопокладанням.

Безбожництво советської влади всім відоме. Боротьбу з усіма формами церковного життя большевики провадили безперервно. Період грабування церковного золота та срібла минав ще у 1921-1922 роках, під зручним мотивом — допомоги голодуючим в Україні та Надволжжі. Не знаємо, чи це золото було використане на допомогу голодуючим над Волгою. Щож до України, то можемо ствердити, що ніякої допомоги з боку московських церковних правителів взагалі не було, про що згадувалося вище. Церковні дзвони також було давно знято та вивезено.

Українську Автокефальну Православну Церкву Москва знищила з особливою завзятістю: обох по черзі Митрополитів В. Липківського та М. Борецького, трьох архієпископів, до тридцяти єпископів, усіх священників та багатьох вірних, було замучено по тюрмах та заслано до концтаборів, де майже всі вони загинули.

З церкви московської орієнтації найбільш непохитних священників так само виарештували й заслали. Інших шантажем та загрозами змусили зректися духовного

зовсім необізнані у хліборобстві, бо насаджувалися з присланих комуністичних зайд, або з сільських ледарів, з партквитком у кишені. Зрозуміло, що врожайність різко впала, земля заростала бур'янами, сільське господарство зенепадало.

Починаючи від 1929 року, сільські злидні невпинно росли. Село не мало що їсти, бо всі продукти його праці забирала держава. Чергові „тисячники“ разом з сільським комуністичним та комсомольським активом робили загальні обшуки, шукаючи збіжжя, довбаючи спеціальними залізними списами підлогу в хаті, землю на подвір'ї та в городі, щоб знайти заховане. Худобу, що не була усупільнена і лишалася у приватному користуванні, прогородувати було нічим, бо не було поля. Отже обставини та злидні змушували різати цю худобу. Унаслідок цього скотарство катастрофічно впало. Коні протягом 1-2 років, десь майже зникли — видохли в колгоспі, в наслідок недогляду, хаосу, хвороб. У тій, чи тій мірі це стосується й іншої худоби, забраної до колгоспу. Вози, забрані в селян, поламались і теж зникли. Колгоспні підводи являли собою виснажених, часто коростявих коней, що ледве тягли поламани, немазані вози.

РУІНА

Степова частина України не має лісів. Палили завжди соломою та різаними з гною і сушеними в літі кізяками. Тепер кізяків не було, бо не було худоби, а солома вся була в руках колгоспу. Одержати соломи від колгоспу було майже неможливо; коли комусь і пощастило дістати дозвіл на гарбу соломи, то десь далеко, в степу, а привезти було нічим. Отже в зимі селянам нічого не лишалося, як красти в'язавками колгоспну солому на степу, або палити вже тепер не потрібні клуні, стайні, комори, повітки й інші господарські будівлі, або рубати дерева, що садилися ще дідами на подвір'ях та левадах. Цей процес прискорився заздалегідь запланованою зверху сваволею влади. Колгоспне, сільське та районове керівництво, щодня писало „наряд“, пригонило підводи, розбирало будівлі, чи рубало дерева і вивозило їх. Селянин бачив як по селу розбирають і вивозять будівлі, що вже в його сусіда зруйнували клуню, — не хоче більше мерзнути з сім'єю, сам розбирає свою будівлю і використовує на паливо, як що його не випередять колгосп або сільрада і не заберуть розіbrane дерево, або й готові, порубані дрова.

Незагородженим садкам шкодила голодна решта худоби, або перемерзлі взимі сусіди і сади нищилися, зникали. Взагалі в цей період по селах дуже розповсюдилось злодійство, чого раніше, за незначними винятками, в Україні не було.

ОСТАТОЧНЕ ЗНИЩЕННЯ ЦЕРКВИ, ЦЕРКОВНИХ БУДІВЕЛЬ ТА КЛАДОВИЦЬ.

До революції церква в Україні була цілковито в московських руках. Вона була одною з головних опор царату, централізму та міцним засобом русифікації.

У процесі Національної Революції відроджено Українську Автокефальну Православну Церкву, з Богослуженням рідною мовою. До цієї Церкви одразу стало все національно-свідоме духовництво і парафії цієї Церкви стихійно виникали в цілій Україні. Однак вища церковна ієрархія стояла на московських позиціях, перебувала в московських руках та ставилася крайне вороже до Української Церкви. Всі прохання українського духовництва про висвячення українських єпископів московською ієрархією в Україні було відкинуто.

Всеукраїнський Церковний Собор, що був скликаний у Києві 1921 року, висвятив власну ієрархію з митрополитом Василем Липківським, за традицією ще з часів перших христیان — рукопокладанням.

Безбожництво советської влади всім відоме. Боротьбу з усіма формами церковного життя большевики провадили безперервно. Період грабування церковного золота та срібла минув ще у 1921-1922 роках, під зручним мотивом — допомоги голодуючим в Україні та Надволжжі. Не знаємо, чи це золото було використане на допомогу голодуючим над Волгою. Щож до України, то можемо ствердити, що ніякої допомоги з боку московських церковних правителів взагалі не було, про що згадувалося вище. Церковні давони також було давно знято та вивезено.

Українську Автокефальну Православну Церкву Москва знищила з особливою завзятістю: обох по черзі Митрополитів В. Липківського та М. Борецького, трьох архієпископів, до тридцяти єпископів, усіх священників та багатьох вірних, було замучено по тюрмах та заслано до концтаборів, де майже всі вони загинули.

З церкви московської орієнтації найбільш непохитних священників так само виарештували й заслали. Інших шантажем та загрозами змусили зректися духовного

сану та — оголошення заяви в пресі — засудити свою минулу діяльність, як ошукання вірних. Ще інші, побажавши безпеку, просто порозбігалися та пристосувалися до життя, аж до співпраці з комуністичним режимом включно.

Поруч з наступом на духовництво, на церку накладалося дуже високі податки. Коли церковна громада сплачувала податок, накладали удвоє, утроє більшу суму, аж поки сплатити не було можливості. Тоді церкву зачиняли й запечатували, а згодом використовували переважно як сховища збіжжя або як клуби.

У ці страшні роки дерев'яні церкви розібрали зразу; кам'яні почали руйнувати, мотивуючи потребою дахового заліза або цегли — для колгоспного будівництва. До села приїжджали спеціальні підривники, закладали амонал і вибухом церкву завалювалося. У більшості цеглу не використовували, бо кладка церков була дуже міцна.

Руїни згодом розчищено і вивезено, очевидно, щоб нічого не нагадувало. Місце, де була церква, в більшості засаджували деревами, називаючи це парком.

Тоді ж поруйнували 70 80 процентів кладовищ по селах і в містах. Процедура була дуже проста: райвиконкоми у сільських місцевостях, або міські ради у містах, видавали постанову про рестацію могил та сплату податку за них, призначаючи короткий термін рестрації. Ці постанови широко не оголошувались і тому заклопотане населення взагалі не знало про їх існування. Минав термін рестрації, і ці самі органи влади видавали другу постанову, де говорилося, що у зв'язку з тим, що лише 5 чи 10 процентів могил було зареєстровано, — ухвалено закрити те, чи інше кладовище. Слідом зникали сільські хрести і міські, багаті, старовинні, мармурові й металеві пам'ятники, каплиці, залізні огорожі й взагалі все, що лишалося дорогого для рідних,

У цей час знищено багато могил історичного та національного значення.

Дальша доля ліквідованих кладовищ була різною: від забудови до переорання.

„І Н Д У С И“

Офіційна назва їх була — односібники, або індивідуальні господарства. На практиці місцева влада дала їм скорочену назву — „індуси“. Це — селяни, що категорично відмовлялися вступити до колгоспу, вже після того, як землю, реманент й інше було усуспільнено

примусом. Поскільки не можна було всіх одразу заарештувати й вивести десь на північ, влада виділила їм землю і лишила як одноосібників. Вони спачатку уявляли собі за можливе зберегти господарство, але на них наклали нереально високі завдання хлібоздачі. Не маючи змоги ці завдання виконати — навіть коли б до цього було найбільше бажання — вони перебували під постійним тиском та терором місцевої влади і „тисячників“. У них постійно шукали захованого збіжжя, забирали навіть муку і печений хліб, судили за саботування державних поставок, присуджували до конфіскації всього майна, і забирали це майно викидаючи з хати та залишаючи сім'ю в тому, що на собі мала.

Такому селянину нічого не лишалося, як іти проситися, щоб прийняли його до колгоспу або мерщій тікати геть з села. Але до колгоспу його, в більшості випадків не приймали, а на виїзд не давали документів.

Існував ще й інший спосіб утиску: до такого „індуса“ приходили „тисячники“ з активом, руйнували піч, били вікна з рядами, вищили двері й розкривали стріху. Це робилося спеціально зимою з розкуркуленими та „індусами“. До того, ще оголошувалося по селу: „Хто пустить до себе в хату, то й тому таке буде.“

Це не було поодиноким випадком, чи винаходом якогось одного, сільського, районного, чи обласного комуністичного бонзи. Навпаки — це була система. Аналогічні факти стверджено в усіх областях України.

Так виглядало „сталинское социалистическое переустройство деревни“.

ПРОЦЕС СВУ — ПОГРОМ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ.

Весною 1930 року розпочався в Харкові старано підготований пропагандивний процес СВУ (Спілка Визволення України). Під час цього процесу на лаву підсудних було посаджено 45 найвизначніших членів Всеукраїнської Академії Наук, учених, педагогів, літераторів. Це був цвіт української інтелігенції, яку обвинувачено в намаганні відірвати Україну від СРСР. Усіх було засуджено на заслання, але ні один з них ніколи не повернувся і всякий слід по них пропав.

Паралельно з цим відкритим судовим процесом по цілій Україні ГПУ виарештовувало багато тисяч передової української інтелігенції та високошкільної молоді. Частина з них розстріляно, решту заслано до концтабо-

рів без жадного суду, за постановою ПП — ОГПУ — УВО (Полномочное Представительство Коллегии Об'єдиненного Государственного Политического Управления при Украинском Военном Округе).

СТРАЙК СТИХІЙ.

Від початку колективізації у 1929 році вже три роки точилася безперервна вперта боротьба. Українське село недвозначно демонструвало свою нехить бути модерними кріпаками хижої комуністичної колгоспної панщини. Обезчолене, пограбоване, знесилене, не маючи змоги боротися в інший спосіб, воно боролось пасивним, але однак масовим опором. Це був величезний, нечуваний, свобрідний, стихійний страйк.

Сили були занадто нерівні: всі засоби тиску та терору по боці чужої влади — ніяких засобів оборони по боці народу.

Ми вже згадували, що „ліквідація куркульства“ та судільна колективізація в Україні, супроводжувалися постійними профілактичними одиночними і груповими арештами, масовою висилкою селян разом з жінками та малими дітьми, зимою, на північ. Зрозуміло, що весь цей дикий, розперезаний терор діяв відстрашуюче на оточення. Окремі драматичні акти спротиву були лише актами розпуки і вони жорстоко придушувалися у зародку та про них знала лише найближча околиця, що мусила про це мовчати.

Але були випадки і більших заворушень. Цікаво, наприклад, відмітити такий факт, як повстання на весні 1930 року, що виникло в Городнянському районі на Чернігівщині та поширилося на Ріпківський, Сновський (Щорсівський), Монаський та Сосницький райони, Чернігівської області.

Наявні сили не були достатніми, а може не були досить надійними і на ліквідацію цього повстання було вислано „Московскую Пролетарскую Дивизию“ аж з самої Москви. Ця дивізія оточила райони повстання з боку Гомеля, Бахмача, Чернігова та задушила його в найжорстокіший спосіб. Навіть ця подія лишалася зовсім без розголосу.

У ці роки, весь апарат тиску й терору в українському селі був зовсім незв'язаний ніякими ні нормами, ні законами. Єдиним законом було сліпе виконання, так званої „генеральної лінії партії“. Усі ці „тисячники“

лише мусіли її виконувати і нікого не цікавило як, якими засобами.

Треба ствердити, що було багато випадків, коли, особливо українські комуністи, здавали партійні квитки і відмовлялися від ролі „опричників“. Таких людей не лишали живими. Ця партія, з центром у Москві, таких речей не прощає. З другого боку, у тих, що не виявляли достатньої жорстокости та намагалися, як могли, зм'якшити страждання селян, — відбиралося партквитки та викидалося з партії, з усіма іншими наслідками, що з цього випливають.

Хто уважно слідував за розвитком внутрішніх відносин в червоній імперії, мусить знати, який клопіт мала і має Москва з Україною.

За 3 роки нерівної боротьби, питання „ХТО — КОГО“ в Україні вже було вирішене майже остаточно на користь Москви. Але, крім роздратування кремлівського політбюро, були виразні ознаки наявности елементів помсти в дальшій політиці.

У цій ситуації, у 1932 році, московське політбюро очевидно виробило дальший сатанинський плян знищення населення України.

НАПЕРЕДОДНІ КАТАСТРОФИ.

Безпосередньою підготовкою до голоду 1933 року треба вважати знаменитий „Закон от 7 августа 1932 года“, за яким, „социалистическая собственность объявляется священной і неприкосновенной“, і за яким, за найменшу крадіжку цієї „священной собственности“, украденої цілком владою у народу, — оголошувалося розстріл та найтяжчі карі.

Советський карний кодекс мав у собі досить різних артикулів, щоб карати за крадіжки. Советська судово-юридична практика така гнучка, що давала змогу кожну дію підтягати під відомий 54-й артикул (58-артикул Карного Кодексу РСФСР). Коли це було потрібно владі, вона тлумачила не тільки кожну дію, а і кожну думку, — як контрреволюцію. Зрозуміло, що до карного діячозону 54-го артикулу входив і розстріл. Але було заборонено (цим же законом від 7.8. 32) судити за крадіжку „соц. собственности“ за карним кодексом; суди мусили судити лише на підставі цього закону, себто: засуджувати до розстрілу або до найвищих термінів ув'язнення.

До речі, за цим законом судили та карали навіть тих, хто збирав колоски на степу вже після збору й ви-

возу хліба. Ті колоски хуторяни, за нормальних обставин, утилізували, пускаючи пастися гуси або кури, або, — що є звичайною здобиччю вороння, шпаків, перепелиць та іншої птиці.

Колоски теж були „соц. собственностью!

Отже не важко зробити логічний висновок: закон був виразно спрямований проти села. Як один з засобів остаточно зломити спротив українського села.

Як один з засобів для здійснення запланованого голоду. Особливо це стверджує дата закону: 7. серпня 1932 року. Зверніть увагу — 7. серпня 1932 року — час жнив, перед голодом.

Як відомо з советської офіційної пропаганди, „первая заповедь колхозов — выполнить свои обязательства перед государством“. Себто: перша заповідь советського капіталізму є викачати збіжжя на елеватори, а останньою — дати (коли щось лишиться) злиденну кількість грамів на трудовень.

У 1932 році черговість і зміст „заповідей“ були інші:

1. Не дати жадного грама селянам!

2. Забрати все збіжжя на елеватори! До колосків! До зернини!

Село відчувало велику харчову скруту і чекало жнив як порятунку. Крім звірячих законів хижої влади, є ще інший закон, за яким мати, що пішла на колгоспну панщину, забувала про свій голод, цілий день думаючи про своїх дітей, покинутих в хаті без їжі без шматка хліба. За цим законом материнського інстинкту, ця мати натерла з снопів у пелену пшениці та несла її у пришитій кишені, щоб нагодувати голодних дітей хоч вареною пшеницею.

Але влада поставила варту з різних „тисячників“ на токах і на степу та ввела наглий обшук селян-колгоспників, що поверталися додому після праці.

Треба ще, хіба, відмітити, що советська система, це система „кампаній“. І горе тому, хто стає першою жертвою якоїсь нової кампанії. Згодом, коли на зміну цій кампанії прийде якась інша, — попередня механічно втратить свою гостроту, але від свіжої кампанії — рятуйся, хто як може! Це вже всі знають і з цього виходять у щоденному підсоветському житті.

Почалися штамповані процеси, присуди, розстріли... чоловіків, жінок, хлопців, дівчат... По закону від 7. серпня 1932 року...

„..... Імена їх, Ти, Господи, знаєш.....“

Судили, так, звані Виїзні Сесії Обласного Суду, складені з „тисячників“, що існували майже в кожному селі, принаймні, по декілька на район.

У 1932 році було встановлено нечувано-високий плян хлібоздачі. „В помощь деревне“ було мобілізовано сто тисяч партійців — „стотисячники“.

Завданням „стотисячників“ було: забезпечити як найскорше жнива, молотьбу і вивіз збіжжя з току до залізниці; зламати всякий дальший опір селян, а окремі села цілком вивезти на північ.

Метою Кремля було: створити штучний голод в Україні, Криму, Кубані, Донщині та Північному Кавказі. Дещо в м'якшій формі та з менш катастрофальними наслідками це перевадилося також у Республіці Німціях Надволжя, в Західньому Сибірі та у Республіках Середньої Азії,

Але кінець літа, а, особливо, осінь були дощові. Жнива та молотьба затягалися. Урожай стояв у копах на степу, а від дощів копи проростали. Голодні селяни, побачивши, що жнива нічого їм практично не дають, не хотіли робити, їх виганяли на роботу силою. Погода перекреслила встановлені терміни виконання пляну хлібоздачі.

Проте, величезна машина терору й грабунку працювала повним ходом: збіжжя зпід молотарок транспортувалося навпростець до елеваторів та залізничних станцій. Все! Цілком!

На північ і схід ішли товарові потяги. На тормозних площаках стояли вартові в уніформі „Войск особого назначения ОГПУ“. З вагонних люків виглядали змучені, худі обличчя селян — чоловіків, жінок, дітей... Зимою 1932 року.

„.....Імена їх Ти, Господи, знаєш....“

Ще одна характерна, промовиста деталь. Саме на початку зими 1932 року, коли голодні селяни вже почали їсти собак та котів, прийшов плян до сілрад на заготівлю і здачу державі собачих та котячих шкір. Виконання цього пляну покладалося на мисливців, що мали мисливську зброю. Плян був високий, як і кожний советський плян. Тому можна сумніватися, щоб він був виконаний на 100 процентів, але собаки та коти були винищені тотально.

Для необізнаних, тут потрібні деякі зауваги.

1. Плян в совєтських умовах є не прогнозом, а наказом.

2. Плян дається на все: на здачу м'яса, молока, вовни, птиці, яєць, а в даному випадку, був даний на шкіри хатніх тварин, як хутра, з метою їх винищити перед плянованим голодом. Справді: ні до, ні після 1932 року, ніколи хутрозаготовок собачих і котячих шкір совєтська влада не робила. Нащо вона їх робила 1932 року?

3. Звичайний селянин, що мав колись мислівську зброю, давно її позбувся під час безлічі реєстрацій цієї зброї органами ГПУ. У 1932 році мислівську зброю могли мати лише комуністи, сільські урядовці, різні активісти, тощо.

4. Мислівці мають теж плян здачі хутра зайців лисець і іншої польової звірини. Від виконання пляну здачі хутра залежить постачання пороху, дробу тощо: „Дайош — берьош“.

КАТАСТРОФА.

У попередніх розділах ми закінчили наш короткий огляд подій перед свідомо заплянованою і створеною голодовою катастрофою; тих відносин, які існували поміж українським селом і владою комуністичної Москви; тієї ситуації, яка з попередніх подій склалася і вже існувала.

Ми переконані, що питання „хто — кого“ було вирішене тоді на користь Кремля. Треба було, лише, хоча вжеб мінімально, забезпечити село харчуванням і нова колгоспна панщина, збудована страшною ціною вже докраних величезних злочинів і жертв, — продовжувала б функціонувати. Село вже переконалося, що боротьба занадто безвиглядна.

Але Москва не тільки не дала хліба голодним селянам, а навпаки: вирвала з рота у голодної дитини останній шматок; забрала з хати, з горщика, останню жменю пшона.

Почалася на очах у всіх нечувана садистична масова помста — нищення голодом цілковито безборонного населення, беззахисних жінок та дітей.

Це зробила у 1932-33 роках. „Найдемократичніша, найпрогресивніша, найпередовіша, наймиролюбніша, геніяльна, мудра, любима“ (!) влада в Москві.

У дальших розділах даємо слово живим свідкам, які в своїх свідченнях розказують те, що кожний з них

бачив і переживав, і що донесла пам'ять за 20 минути років. Вони взаємно себе доповнюють і без сумніву доводять, що всі ці нечужані звірства провадилися за єдиним пляном для всієї України. У советських умовах поле зору, чи то поле спостереження, було обмежене. Очевидно, ніхто не міг спеціально спостерігати, досліджувати і фіксувати бачене.

Ми вміщуємо характерні приклади і факти зібрані від живих свідків з різних областей за існуючим сьогодні адміністративним поділом. У 1933 році ціла територія УРСР була поділена на 4 області, навколо найбільших українських міст: Києва, Харкова, Дніпропетровська та Одеси.

ІСТОРІЯ ОДНОГО СЕЛА НА КИЇВЩИНІ.

Кілометрів за 100 від Києва, над річкою Роставцею, лежить колись велике і мальовниче село Шамраївка, Велико-Половецького району, Київської області. Так починає своє оповідання селянин цього села Нестор. Перед колективізацією село мало біля 3000 дворів.

У Визвольній Боротьбі з 1917 до 1921 року брало участь майже все населення села, за що село з приходом большевиків зазнало великих репресій.

В околицях села довго оперував український партизанський загін Шкарбаненка, що мав приблизно з 20 осіб, а при потребі тимчасово подвоювався і потроювався, навіваючи жах на всіх комуністів цілої Білоцерківщини. Це продовжувалося до 1928 року, після чого, за одним твердженням Шкарбаненко був нібито убитий у Сквирі органами ГПУ, за другими — нібито пішов за кордон.

Головою сільради довгі роки був уроженець нашого села Р. Винниченко, якого 1926 року було обрано на члена ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) і який мав постійне особисте листування з головою ВУЦВК Г. Петровським. Але паралельно з головою сільради, сиділо московське комуністичне око на посаді завідувача громадського млина, який весь час був одночасно секретарем сільської парторганізації. З 1922 до 1929 року на цій посаді перебували за чергою: Чуриков, Жолтов, Фурсов, а міліціонером села був Жуків — усі росіяни. Поки оперував Шкарбаненко, вони боялися й сиділи досить тихо, а Жолтов, що робив засаду на Шкарбаненка, дістав від останнього в упор два заряди з дупельтівки в обличчя і упав на місці трупом.

Колективізацію в нашому селі розпочато в 1929 році. У цей час у голови сільради Винниченка ГПУ зробило трус, а його нібито перевели на іншу роботу, але всякий слід за ним зник. На його місце прислали росіянина, прізвища якого вже не пригадую. На посаді секретаря партосередку, росіянина Фурсова замінили присланим росіянином Ковальовим. Це був дегенерат і садист. Коли він знущався над своєю жертвою, завжди сміявся. Під час першого розкуркулення він з приємністю викидав з хати на сніг напівголих дітей. На його обличчі не було зла: був усміх і насолода. Це був рафінований кат.

У березні 1929 року вислано на північ першу партію розкуркулених 15 родин. Після цього кілька раз селян зганяють на збори, на яких тримають цілу ніч, відпускають на пару годин і — знов на збори. За неповний рік з нашого села було вивезено на північ біля 300 родин. На початку 1930 року село було зколективізоване на 100 процентів. Здавалося б, що ворог мусів би заспокоїтись, але — ні. На селі стогін, плач, лють, але спротиву нема: справа надто безвиглядна.

Крім масового терору щодо селян, ГПУ винищило всю сільську інтелігенцію. Священника Наума Харченка большевики розстріляли ще в 1920 році, зразу ж, як прийшли, навіть без допиту, на його власному подвір'ї, на очах сім'ї. Священника УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) Федора Севериненка заарештовано і заславо без дальшого сліду. Священнику церкви московської орієнтації Леву Сидоренку наказали виїхати з села і він виїхав з сім'єю на Сибір. Завідувача семірічки Вовка, педагогів Вишнівського та Незабутовського, — розстріляно, коли відбувався процес СВУ у Харкові. Новохацького у тій же справі засуджено на 10 років. У тюрмах та концетраках Новохацький захворів на сухоти і був звільнений у такому стані, що, не доїхавши 18 км додому, вмер на станції Біла Церква. Батько привіз додому лише труп молодого юнака. Ще троє осіб було заславо і дальша доля їх невідома.

На селі неподільно панує чужа сила — різні „тисячники“ росіяни, прізвищ яких вже не пам'ятаю, крім одного, упавноваженого представника з Москви — Івахіна, що очолював хлібну викачку 1931 році. Він був низького росту надміру товстий, з обличчям добре вигодованої свині; робив труси по хатах і, знайшовши одного разу десь у запічку горщик пшоно, наказав забрати пшоно, як посівний фонд! Пшоно — на посівний фонд!

Після діяльності уповноваженого Івахіна, весна 1932 року була тяжка. Було багато людей з пухлими обличчями і ногами. Часом, ідучи селом можна було побачити, як під тином, скорчившись, лежала мертва людина. Але масового вмирання ще не було помітно: люди рятувалися буряками, мерзлою картоплею, домішуючи до них сухої трави аб дерев'яну тирсу.

Село було зруйноване: розібрані клуні повітки, поламані тини; частина хат стояла розкрита, без дахів, вулиці заростали бур'янами.

Прийшов нажахливіший 1933 рік. Вже з березня, щоранку попід хатами йшов десятник, питав, чи є мертві. Трупні складали напідводи і вивозили на кладовище до масових могил.

Смертність досягла найвищого пункту, коли десь у середині квітня, видали по 1 кгр гречки. Люди їли її непомеленою (не було чим і коли), а багато їло одразу, сирію. Від цієї необідраної гречки, протягом наступного тижня вмирало до 300 людей денно.

Одного дня до комори з зерном, яка належала Шамраївській цукроварні та була під озброєною охороною, — почали збиратися люди, щоб напасти й розбити комору. Адміністрація цукроварні одразу вислала пожежну дружину, що почала робити вправи біля комори. За пів години прибув загін Білоцерківського ГПУ і люди мусіли ропоршитися.

У сусідньому селі Пустоварівці була гуральня, що виробляла спирт з картоплі. Картопля зберігалася у великих кагатах біля гуральні. Одного ранку, з навколішніх сіл, у лісі, біля гуральні, зібралось до 4000 людей. Коли натовп наблизився до кагатів, охорона розгубилася, але назустріч кинувся верхи на коні секретар місцевого парткому (Партійний Комуністичний Комітет), прізвища якого тепер не пам'ятаю. За одну хвилину натовп стер його. Як розповідали очевидці, ніхто нічого не міг знайти ні від коня, ні від „хороброго“ секретаря парткому. З села Пустоварівки за це розстріляно біля 100 чоловік.

У нашому колгоспі був старший конюх (не будемо його називати — може він ще живий), що під час голоду ділився з людьми всім, чим міг. Харчів для коней не було і коні дохли або не могли звестися на ноги. Його засудили на 5 років за саботаж.

Протягом 1932-33 років у нашому селі Шамраївці, Вилюкополовецького району, на Київщині, вимерло з го-
лоду 2500-3000 людей.

„...Імена їх Ти, Господи, знаєш..“

ЛИСЯНСЬКИЙ РАЙОН, НА КИЇВЩИНІ.

Розповідає Тарас Якименко, селянин села Будищі Лисянського району, Київської області.

Наше село до революції мало 260 дворів з 1330 душ населення і 1200 десятин землі. В селі був дідич Павло Єнко, що мав 1500 десятин. Після розподілу землі Павло Єнко одержав 5 десятин і зробився зразковим селянином-господарем.

Після поразки Визвольної Боротьби 1917-20 років, навколо нашого села ще довго тримався протибольше-
вицький партизанський рух. 1921 року шалів голод, се-
ляни ходили пухлі і було 28 смертельних випадків від
голоду.

Розкуркулення і колективізацію розпочато зимою
1929-1930 р. Бувший дідич — тепер селянин — Павло
Єнко був розкуркулений з першою чергою і, хоч ціла
грумада його боронила, як чесного громадянина — хлі-
бороба, все було даремне: його тотально розграбували та
разом з дружиною й двома дітьми в числі інших розкур-
кулених повезли на північ.

Всього розкуркулено 32 господарства (з 280). Реш-
ту — примусово об'єднали в колгосп, під назвою „Рання
зірка“. Незабаром цю назву визнали „Петлюрівською“
і колгоспу дали назву „Широка Нива“. Пізніше і цю наз-
ву було замінено на колгосп „Большевик“.

Церкву зачинили ще 1927 року і священник виїхав з
села; диякона заслали на далеку північ; з церковної
будівлі зробили спочатку зерносховище, а пізніше клуб.

З „тисячників“ пам'ятаю двох росіян Шликова та
Ломакина, що па чолі місцевого активу, відзначилися
найбрутальнішою жорстокістю. Розповісти все, що робив-
лося на селі, я не можу, а тому обмежуся лише одним
прикладом з зразковим господарем Грицьком Норенком.

Норенко — 40-літній селянин, зразковий господар,
мав жінку та п'ятеро дітей, на п'яти десятинах поля.
Серед січневих морозів до нього прийшла група активу
на чолі з Уповноваженим росіянином Шликовим, який,
увійшовши до хати, сказав до активу: „Вплоть до пече-
ного!“, себто забрати все, аж до печеного хліба включ-
но. Ніякі зойки і плач родини нічого не помогло: забрали

все, що було рухоме і нерухоме і виганяють з власної хати з дітьми від 2-х до 13 років. Батько дітей не виводить. Тоді Шликов бере дітей і по одному викидає через вікно у сніг, а хату замикає. По селу наказ: „хто пустить до себе в хату, тому завтра буде теж саме. Батько з матір'ю забирають дітей, ідуть у ліс недалеко села і там, у проваллі батько викопує печеру, щоб оселитися, хоч і це невільно. За пару днів ГПУ забирає Грицька Норенка. Незабаром усі діти гинуть від голоду і холоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру і труп її лежав навзнич на окованій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї цього славного, чесного хлібороба... За що? Скільки знищено таких сімей в Україні „...імена їх Ти, Господи, знаєш...“

Розкуркулювали тих, що рахувалися куркулями, розкуркулювали середняків, називаючи їх підкуркульниками; розкуркулювали і тих, що досі рахувалися незаможниками.

Мій дід був панським кріпаком Батько був робітником — будівельником і цей фах передав мені. Не зважаючи на мою бідність, після відходу уряду УНР (Української Народньої Республіки) за кордон, я лишився ворогом московського більшовизму і через це не знаходив ні місця, ві спокою на своїй улюбленій Батьківщині. 28 жовтня 1932 року мене попередили, що я призначений до репресії, як „неблагонадійний елемент“. Я зразу ж пішов з дому. Цієї ж ночі до моєї хати вривається група, на чолі з московським уповноваженим Сінельниковим. Корова, свиня, решта хліба і все нескладне селянське рухоме майно, — все було виметене. У чотирьох голах стінах лишилася моя мати і незабаром померла.

І переді мною, і після мене з села пішли в світ — заочі сотні селян, рятуючись від терору та голоду. Зимою 1932-33 року забрали все до зернини і з колгоспу і з хат; забрали не лише хліб, а і квасолу, і пшоно, незалежно від того, чи вступив до колгоспу, чи ні.

Скільки вимерло у 1933 році від голоду — важко сказати. Населення нашого села зменшилося приблизно на третину.

Саме під час голоду 1933 року окупаційна влада почала у нас перебудовувати вузькоколіїні залізниці до Бужанської та Почапинської цукроварень на широку колію. Люди, що вже півроку не бачили хліба та жили „Божою росою“ кинулися на цю роботу, бо там давали по 500 грамів хліба та по 30 грамів цукру на день. Для цього

треба виконати норму, себто викидати 8 кубометрів землі. Напівжива людина такої норми виконати не могла. Увечорі хліба нема, бо аж завтра привезуть. Голодні люди мерли і на роботі, і вночі. Ранком іде підвода, збирає трупи на віз і звозить до великих ям, аж поки не буде повна. Трупи скидають хто як умер: де хто просто, а деякі сидячи. Коли яма повна — загортають, а часом і голова виглядала зверху. Померло багато і з сільських попіхачів, що допомагали грабувати: Г. Меланченко, Г. Бабченко та інші, яких не пам'ятаю. Їх навіть не було кому і загрібати, так що сільська управа мусила власноручно закопувати.

Коли ще зелене колосся почало наливатися, люди різали та сушили його, щоб натерти зерна і рятуватися від голоду. За це було багато людей засуджено по завою від 7.8. 1932 р. і ніхто тих людей вже не бачив.

„Правдивість стверджую присягою перед Богом і перед людьми — перед тими, що замучені і перед тими, що ще мучаться,“ — Так закінчує своє оповідання живий свідок Тарас Якименко.

МИРОНІВСЬКИЙ РАЙОН НА КИЇВЩИНІ.

Розповідає селянин Богуславський, з села Зеленьки, Миронівського району, Київської області.

Після відступу Українського війська прийшли червоні московські війська, а слідом за ними продгрупа, що просто грабувала село, забираючи збіжжя і худобу. Як реакція, з навколишніх сіл та хуторів утворився партизанський загін під проводом П. Микитенка. Партизани вели завзяту боротьбу, але проіснували лише до кінця 1922 р.

Розкуркулення і колективізація провадилася зимою 1929 р. На цей час наше село мало 1189 дворів, з них розкуркулено 356 господарів. З числа розкуркулених виарештовано ГПУ 21, вивезено на північ 181, вигнано з хат 140 господарств. Решту примусом і терором загнали до колгоспу.

На весні 1930 року надруковано в газеті „Правда“ велику статтю „Головокружение от успехов“, в якій Сталін виправдовував себе і обвинувачував місцеві органи влади. Довідавшись про цю статтю, селяни протягом одного дня розібрали своє майно і вийшли з когоспу. Лишилося в колгоспі не більше 10 процентів. На це влада зареагувала репресіями і загнала знову всіх до колгоспу: в „Правді“ не було правди.

У нашому селі існувала СВУ (Спілка [Визволенн України), з якої ГПУ виарештувало понад 20 чоловік (по дається список), а декому вдалося уникнути арешту втечею з села. Переважна більшість членів СВУ була з бідняків. Дальша доля арештованих нікому невідома.

Восени 1930 року прибули „тисячники“ на чолі з московським уповноваженим хлібозаготівлі Веретіним. Веретін мав необмежені права так до села, як і кожної людини. Село розподілили на 11 участків, з так званими „штабами“ в кожному з них та з бригадами з місцевих комуністів та активистів.

Кожний „штаб“ накладав на окремі господарства „тверде завдання“ і називали їх „твердоздатчиками“. Цим людям були „доведені до двору“ такі завдання по здачі хліба, м'яса, городини, що вони не могли їх виконати. Коли комусь вдалося якось виконати „тверде завдання“, то на другий день він одержував нове і однаково не міг вийти зі стану боржника державі. „Твердоздатчики“ вивозили хліб, навіть не лишаючи посівного матеріалу, але виконати завдання не могли.

Тоді з наказу Веретіна пущено в рух „бригади“, що переривали все не лише в хаті, а й на подвір'ї і в городі. У селянина Гарасима Сушка, наприклад, знайшли кілограмів зо два крупів, що їх мати заховала для своїх дітей і за це його засудили на 5 років. У кого не знайшли нічого, то тих також судили і карали як „злостных нездатчиков“. Людей забирали до штабу і тримали цілу ніч, вимагаючи здачі „твердого завдання“. Їх били, садючили напівроздязгнених до холодного приміщення обливали водою. Від таких тортурів у „штабі“, з нашого кутка померло два порядних селянина, Левко Коваленко та Марко Плужник.

Під час голоду 1933 року в нашому селі вмерло голодовою смертю 850 людей, в тому числі вмерло цілими сім'ями 80 родин. Розбіглося з села приблизно 1500 людей, частина з яких десь умерла, а частина врятувалася. Вмерла з голоду і половина сільського активу, а один активист Оврам Безштанний дійшов до людодіства. З голоду вмер і один учитель сільської школи.

З ОДНОГО СЕЛА НАД ДНПРОМ

Наводимо оповідання селянина Шинколі, як найбільш типове та докладне. Він пише: „Перед тим як писати, я заприсягнув перед Богом, що буду писати лише правду, хоч всієї правди описати не можу“.

Я народився 1907 року в селі Нова Павлівка Нікопільського району, Дніпропетровської області, в родині, що складалася з 10 осіб. Батько мій мав господарство та займався хліборобством, а з 1923 року його було позбавлено виборчих прав.

Село наше велике й заможне складалося з-понад 2000 дворів, мало дві церкви, що їх зруйновано 1931 року. Село лежить над самим Дніпром, за 5 кілометрів від м. Нікополя, а напроти нашого села, по той бік Дніпра, лежить село Водяна, Кам'янського району, Запорізької області.

Коли мені було 14 років, саме на перший день Зелених Свят 1920 року, в Нікополі та в нашому селі вибухло повстання проти большевиків. Очолював повстання в Нікополі Андрій Калашник, а в нашому селі — Олександр Бугаєць. Усе було в русі. Все чоловіче населення від 15-тирічних хлопців до сивих дідів, озброєне рушницями, одрізами, вилами, косами та острогами, піднялося і рушило на схід. Повстання нестимно ширилося, захоплюючи інші села, але, просунувшись на 50 кілометрів, біля села Гарбузівки, було зустрінуте регулярним большевицьким військом та бронепотягом. Бронепотяг було унешкоджено пущеним та заваленим на мосту паротягом, але стримати військо не було сили; повстанці мусли відступати. Калашник загинув, боронячи Нікопіль, а Бугаєць ховатися не схотів та, прийшовши додому, вмер гордо, забитий большевиками на власному подвір'ї. З нашого села взяли тоді 300 закладників та 18 з них розстріляли.

Після придушення червоною армією повстання в нашому селі запанував режим, який здійснювали прислани, нікому не відомі особи: Волнянський, Храмов, Сисоєв, Мешков, Фьодоров та свої сільські розбишаки, п'яниці і ледацюги, що деякі з них побували у тюрмі: Ястреба, Малиновський, Якимець, Куташ, Ярка та Настя Борисок. Головою сільради став з присланих Волнянський, що ходив завжди п'яний, озброєний наганом і шаблею. Після нього головами сільради були з своїх: С. Ястреба, С. Малиновський, Л. Куташ та з присланих невідомо звідки: Кісельов, Моргунов та Молчанський. Ця колегія правила селом, як сама хотіла, виконуючи накази своєї влади.

Наведу деякі яскраві випадки з головування в сільраді Сергія Ястреби. Ці випадки відомі мені безпосе-

редньо і вони характеризують діяльність усіх інших голів та активістів.

У 1921 році, на сільському сході, на вимогу селян, обговорювалося питання злочинства, що поширилося на селі. Обвинувачували в цьому громадянина з нашого села Спиридона Вечерю. Його покликали на збори і вимагали пояснень. На це Вечеря сказав: „Невже ви думаете, що я обкрадаю ваші понад 2000 дворів?“ Після цих перших слів, голова сільради Ястреба двічі ударив Вечерю по голові і вбив на смерть. На цьому збори й закінчилися.

Мій батько йшов навпростець городами на другу вулицю до свого брата. Ястреба, що йшов вулицею з активом, побачив батька і почав по ньому стріляти з гвинтівки.

Я застріг коні та поїхав до сільради, за чергою, на варту. Вийшов голова сільради Ястреба, сів на воза і сказав: „Поїхали до Гордія Бугайця!“ Приїхавши, Ястреба каже Бугайцеві: „Щоб на 12 годину дня була пара волів з возом біля сільради!“ Бугаєць відповів, що сьогодні не може, бо воли за 15 клм. на степу. Ястреба вистрілює йому понад вухом і каже: „Ти, контрреволюціонер, сідай на воза!“ Забрав його під арешт до сільради.

Ще випадок на нашому кутку. Сільський злодій — комуніст Левко Куташ жив поруч Василя Якимця. Коли одної ночі Куташ поліз до Якимця на подвір'я, Якимець вигнав його з двору. Через два дні, коли Якимець проходив повз двір Куташа, а Куташ стояв з 14 тилітнім сином Володимиром, що тримав у руках одріза з гвинтівки, Левко Куташ сказав до сина Володимира: „Ану, чи попадеш його на ходу?“ і показав пальцем на Якимця. Володимир вискочив на вулицю, за першим пострілом не попав, а за другим — убив сусіда Якимця.

Таких фактів можна було б навести багато, але і цих досить, щоб зрозуміти на кого спиралася советська влада на селі. Скаржитись було нікому. Порядних господарів було позбавлено виборчих прав, себто права голосу, а з розбишак, зайд, кримінальників, п'яниць зроблено місцеву владу. За цих умов у 1920-22 роках люди середнього віку боялися ходити на сільські збори і посилали своїх дітей підлітків або йшли діди по 70-80 років.

Розкуркулення в нашому селі почалося у 1928 році. Перед розкуркуленням накладали один за одним великі грошові податки. Люди дещо спродували і платили, а

нарешті йшли скаржитися до сільради. У цей час головою сільради був згадуваний Левко Кутап, який посилав зі скаргою до Зверева. „25-тисячник„ Зверев балакає з людьми коротко (звичайно російською мовою):

— „Я не приїхав сюди до вас, щоб вас жалувати, а приїхав порядки наводити. Якщо вас обклали податком, значить мусите платити“.

Ті господарства, що на них наклали низку податків, незабаром розкуркулили, себто просто: спочатку очистили від грошей, — якщо вони були, — а потім разграбували, забравши все майно.

Далі селянин Шинколя наводить повністю списки розкуркулених з його села. Не будемо тут цих списків наводити, а подамо з них загальні дані. У 1928 році розкуркулено 13 господарств. Вік господарів від 40 до 70 років. Разом з родинами це було 50 людей. З цих 13 господарств, 4 родини десь виїхали (втекли) з села. Решту 9 родин, або разом 32 душі, що лишалися в селі, одного дня забрали й вивезли на далеку північ. Під час розкуркулення їх так пограбували, що повезли на висилку голодних і голих (без запасного одягу й білизни), зимою, з малими дітьми.

Розкуркулення і примусова колективізація змусили селян кидати хліборобство та йти робітниками до промисловости. Решту села силою та терором загнали до колгоспу.

У цей час я покинув село та став шофером у м. Запоріжжі.

Після відправки на північ першої партії розкуркулених, ще зимою на початку 1929 року розкуркулили другу групу з 28 господарств, з загальною кількістю 128 людей. Вік господарів — від 30 до 75 років. Навчені досвідом першої групи, більшість зразу десь розбіглася з села, а тих 7 господарів, або всього 22 душі, що лишалися в селі, було так само вивезено на північ у 1930 році.

Коли вивозили другу групу, до неї випадково попав і я.

Після того як я втік до Запоріжжя, я деколи нишком провідував свою рідню, частина якої ще жила в селі. Не знаючи, що робиться дома і, відчуваючи, що мої відвідини шкочуть рідним, — я все ж таки поїхав. Дома з усієї родини лишлася лише мати та наймолодша сестра, які не могли відповісти, куди поїхала, чи пішла решта. Мати мені сказала, що батька вже два тижні немає дома і вона не знає, куди він пішов. „Так би я радила

і тобі, сину: тікай поки не дізналися, що ти дома“ — промовила мати. Я попросився з ними і пішов на станцію. Там мене заарештували та посадили під арешт у м. Нікополі.

У п'ятницю, 28 червня 1930 року (такі дати не забуваються) перед нами виступив представник ГПУ (прізвиська не знаю), з такими словами (російською мовою):

„Слухайте, розкуркулені! Завтра ми відправимо вас звідси разом з вашими сім'ями на північ. Не бійтеся: ми відправляємо вас не на розстріл, а на роботу. Партія та уряд вирішили перевести суцільну колективізацію і, щоб ви не перешкоджали цій великій справі, — ми виселяємо вас, як ненадійний елемент.“

Ранком 28. червня 1930 року нас відправили з Нікополя на ст. Павлопілля. Аж до посадки до вагонів, чоловіків тримали весь час окремо від сімей. Ми прибули раніше; жінок та дітей привезли слідом. Коли почали садовити до вагонів, разом з сім'єю викликали й садовили до вагону чоловіків. При цьому були трагічні сцени, бо виявилось, що багато з жінок покидали своїх дітей. На гіркі докори батьків, жінки з сльозами, під загальний плач та крики конвою ГПУ, кричали: “Я їм рідна мати. Я не повезу їх з собою туди, куди нас вивозять на певну смерть“.

Людська мова занадто бідна, щоб передати весь жах трагедії цих нещасних батьків та матерів, що мусли самі, — з почуття материнської любови та материнської відповідальности, — пустити в світ своїх власних, малих дітей... До цього їх змусили вістки з півночі від першої партії розкуркулених. Дехто з них втік і розказував, а інші прислали листи і писали, що майже всі діти вимерли дорогою та вже на місці, викинуті з вагону у сніг, щоб ще йти сотні кілометрів у ліся і там самим собі будувати житло-баракки. Вмерло багато дорослих, а особливо дітей; від голоду холоду та хвороб, під охороною конвою, з наказу влади з Кремля...

Після трьох днів і двох ночей в дорозі, на третю ніч я вирішив: що Бог дасть! — і покинув тих нещасних людей...

Мені пощастило і я знову повернувся до м. Запоріжжя та знову став шофером.

У листопаді 1932 року я дістав розпорядження везти своєю 3 х тонною машиною до села Бобурки, Запор. Обл., уповноваженого на це село „тисячника“, — директора Ремонтно-Механічного Заводу м. Запоріжжя Лева

Рабіновича. Коли я привіз його до колгоспу, колгоспники перемолочували вдруге солому. Рабінович лишився в колгоспі, а я мусів повертатися до м. Запоріжжя. Був уже вечір і я заночував у селі.

Все зерно з-під молотарки вивезли на станцію. Зараз перемолочують удруге і все — до зернини! — знову вивозять. Колгоспники голодні, живуть городиною, домішуючи полову, товчені кукурудзяні качани тощо.

Уже в цей час, наприкінці 1932 року, в Запоріжжі під кожними дверима за день переходило поодиноці по 15-20 селян — просити їсти. По всіх скриньках для сміття, що стояли біля домів, цілими днями довбалися голодні селяни, шукаючи недоїдків, яких не було, бо й міське населення жило на злиденному „пайку“, по картках.

Приблизно на початку березня 1933 року, прийшовши зранку на роботу, я побачив біля їдальні групу робітників. Я зацікавився, чого стоять робітники, коли в цей час їдальню зачинено і, підійшовши побачив під дверима їдальні два трупи селян: чоловіка 40 та хлопця років 10-12: Робітники стояли навколо пригвічені й мовчали...

Незабаром я був у лікарні, коли підїхала підвода, з якої лікарська обслуга внесла носилками до печкальні пухлого, без пам'яті чоловіка, років 40. Вийшов до нього лікар, подивився і сказав: „Ніякий йому ні лікар, ні ліки не допоможуть: він умирає з голоду“. На запитання до візника, де він його взяв, візник відповів, що, прийшовши на роботу, вони побачили лежачу, незнайому людину, що вже не балакала та що бригадир послав його відвезти людину до лікарні.

З цього часу подібні випадки стали щоденним явищем.

В тому ж березні місяці 1933 року мене послав мій начальник з вантажною машиною в розпорядження дільниці міліції 13-го виселка м. Запоріжжя. Там почали вносити і вантажити на автомашину пухлих селян, що вже не могли самі ходити. Коли було навантажено приблизно з 15 чоловік, — до кабіни сів міліціонер та сказав їхати до БУП'у (Будинок Примусової Праці — в'язниця). Після павзи міліціонер обізвався до мене: „Товариш шофер! Не швидко їдьте. Хоч ви пожалійте цих людей.“ Після такої несподіванки, я запитав його: чому їх везуть до в'язниці та що це за злочинці? Міліціонер

відповів: „Такий наказ. А що буде з ними далі — я не знаю“.

Після цього я надумав поїхати до свого села, провідати своїх рідних. Діставши трохи харчів, я поїхав. Прибувши й ідучи зі станції, я зайшов по дорозі до своєї сестри. Її не було дома і я, привітавшись, спитав у дітей:

— А де батько?

— Батько на роботі — відповідали діти.

— А де мама?

— Поїхала у Москву.

— Чого?

— По хліб.

— Аж у Москву по хліб поїхала? — здивовано запитав я.

— Так! відповідали діти і продовжували: — Е, дячку! наша мама вже привезла з Москви печеного хліба, пшона, гречаної крупи і ми тільки тим і живемо.

Я попрощався з дітьми і пішов до найстаршої своєї сестри, з думками про хліб... з Москви!

У старшої сестри було гірше: 6-тирічний син її Степан умирав з голоду на очах у рідної матері й батька. Коли я відходив, сестра промовила до мене: „Давай, братику, попрощаємось, бо ми з тобою вже, мабуть, більше не побачимось...“

Через деякий час, вмер її син Степан, чоловік, а незабаром вмерла і мати — моя сестра...

Батька з матір'ю я застав напівпухлими. Коли ми сіли за стіл, щоб з'їсти обід, який складався з рідкого, нічим не засмаженого пшоняного кулішу, до хати ввійшов високий пухлий чоловік. Він сів за стіл і промовив до мого батька: „Дячку! Я вмираю з голоду; дайте мені щось попоїсти“. Я запитав: — „Хто це такий?“ і дістав відповідь, що це — Герасим Онисько, у якого вже вмерло троє дітей, а ще лишилась жінка. Я знав його добре, але зараз не міг пізнати. Онисько, звертаючись до мене, сказав: „Слухай, Павло! Я завоював революцію і я вмираю з голоду...“

Ті, що „завоювали революцію“, могли вмирати. Зараз жили ті, що виконували сьогоднішні накази.

Вже в той час — у березні 1933 року — лише на нашому кутку вимерло 14 сімей.

З такими новинами я повертався до Запоріжжя з свого рідного, розграбованого, півмертвого села...

Під кінець квітня 1933 року мене послали з автомашиною до села Водяної, до того самого села, що лежить

по другий бік Дніпра проти мого села — Новопавлівки. Я мав забрати і привезти до Запоріжжя „тисячника“... не будемо називати його, з причин, що будуть зрозумілі нижче. Назвемо його умовно Івановим. Він був росіянин, комуніст, відповідальний робітник міста Запоріжжя.

Дорогою від Запоріжжя до Водяної (120 клм.) безперервно зустрічалися селяни, що йшли дорогою і такі, що вже не могли йти. В одному місці мене зупинила якась жінка з п'ятирічною дочкою.

— Чи у вас нема шматочка хліба? — спитала вона. — Я ось з єдиною дочкою, що залишилася з нашої родини, іду і нема більше сили...

— На жаль, у мене хліба нема — відповів я. — А куди ви ідете?

— Ми йдемо до Запоріжжя.

— Чого?

— Може там знайду працю і буду працювати.

— А чому ви в колгоспі не хочете працювати?

— У колгоспі нема чого їсти. Ми з чоловіком працювали поки була сила. Два тижні тому вмер з голоду чоловік: а ще перед ним умер син...

Жінка не витримала і розридалася... Я бачив, що вона вже не дійде до Запоріжжя і запропонував одвезти її назад до її села, з тим, що сьогодні, або завтра, по дорозі до Запоріжжя, — заїду і заберу її. Заразом я сказав їй, що і в Запоріжжі теж нема чого їсти і невідомо, чи зможе вона знайти роботу.

Жінка, плачучи, казала, що додому вона вже не вертатиметься, і почала мене благати, щоб забрав її куди я їду, а відтіля — до Запоріжжя. Як там буде, — а дома їй однаково: лише вмирати з останньою дитиною.

Я не міг їй відмовити і погодився її взяти, хоч не знав, як до цього поставиться мій „тисячник“ Іванов. Ця жінка була Марія Сліпченко, з дочкою Катериною з села Іванівки, Запорізької області. Я розказав їй дорогою, хто з нами буде їхати та умовився з нею, що скажу Іванову, ніби вона — моя двоюрідна сестра, яку я везу до себе, до Запоріжжя.

Приїхавши до Водяної та розшукавши Іванова, я довідався від нього, що виїдемо завтра. Я заночував у колгоспі та зустрів там чоловіка, батько якого був великим приятелем мого батька. Ми могли говорити цілком одверто. На моє запитання про становище у Водяній, він відповів, що цього він не в силі передати. Його батько, мати і дід вмерли недавно з голоду. Люди на

селі „мруть, як мухи восени“. Усе зерно вивезли зпід молотарки, а потім ходили з обшуками по селу; забирали все, що у кого було навіть у горшках: квасолу, горох, сочевицю, навіть насіння з кавунів, динь та огірків. У багатьох хатах зимою повибивали вікна і двері та порозвалювали коміни в печах. Хто ще має хоч щонебудь їсти, той їсть вночі, ховаючись, щоб ніхто не бачив.

Серед різних оповідань, мій знайомий розказав про такий випадок, Селянина Прокопа Мостового розкуркулили. Він хотів вступити до колгоспу, але його не прийняли. У грудні місяці 1932 року до нього знов прийшли забирати хліб, який вони ще перед тим забрали. Порозбивали в хаті вікна, двері та піч. Що з ним далше сталося — не знаю, бо його більше в селі не було. Через 2 тижні прийшли знову до його жінки, що залишилася з трьома дітьми в своїй хаті й кажуть: „Давай хліб — у тебе є захований“. Жінка в сльозах відповіла, що у неї з дітьми нема чого їсти і що вони самі скоро помирають з голоду. Тоді вони викопали яму, поставили її в яму і стали засипати землею. Жінка ця збожеволіла, а троє дітей вмерли з голоду. Мій знайомий ще розказав про виселок Нову Водяну, де було з сотню дворів і сказав, що там уже мало хто лишився живим. Скільки ще умре, — я не знаю, — закінчив він свої оповідання.

На другий день, перед виїздом, я обережно сказав Іванову, що везтиму до Запоріжжя свою двоюрідну сестру з дитиною та чи він не буде проти, що вона їхати ме з нами.

Іванов на це відповів: „Беріть хоч повну машину — я не суперечу“

Після такої відповіді, дорогою я спробував нав'язати з ним розмову.

— Товариш Іванов! що нового ви бачили або чули в цьому селі? — спитав я його.

— Ех, товариш Шинколя! — відповів Іванов — розповідати є про що та не знаю, чим це все закінчиться. Ось вони йдуть. У цих ще є сила йти. А скільки таких, що вже сьогодні не можуть вийти з хати? А скільки вже лежить в сирій землі?..

Спереду на дорозі, жінка підняла руку.

— Зупиніть машину, товариш Шинколя! — промовив Іванов — та, коли машина спинилася, запитав у жінки:

— „Гражданка, что вы желаете?“

— Я вас хочу просити... чи ви можете мене підвезти? — промовила селянка.

— „А кудa ви идьотє?„

— Я йду до Запоріжжя.

— „Садітєсь!“ — промовив Іванов.

Коли жінка сіла і ми поїхали, після короткої павзи, Іванов сказав до мене: „Товариш Шинколя! Не жалійте машину, а жалійте людей. Коли будуть люди дорогою проситися, — беріть стільки, скільки машина доведе.

Іванов продовжував:

— Я вас знаю більше, як три роки, по вашій роботі. Ви знаєте, що я комуніст. Мене з заводу надіслали до цього села, як уповноваженого на весняну посівну кампанію, щоб забезпечити виконання чляну посіву по культурах. Мені доручили те, про що я не маю жадного уявлення. Але це — не важно. Важно те, що мені встановлено „пайок“ (приділ) щодня: 1 кгр. хліба, 1 літр молока, 2 яець, крупи та інші продукти, в той час, як у цьому селі люди мруть, як мухи. З власної волі цього „пайка“ я повністю не отримував, але однаково цим я не міг врятувати людей від голодової смерти.

„Для перевірки виїзнення весенней посевной кампанії“ приїздив до села секретар Запорізького Комітету Партії Лейбензон. Для нього приготували стіл з різною їжею, а він привіз з собою різні консерви та напої. Спочатку він скликав нас разом з місцевим активом (всіх разом 8 чоловік). На нараді Лейбензон наговорив силу остогидлих, заялзених фраз, що вже проїли печінки і робітнику, і колгоспнику та закінчив свою промову закльком:

„Виконати з честю завдання „партии, правительства, а также лично товарища Сталина“, а клясово-ворожий элемент, що стоїть на шляху, — знищити без пощади!“

Після цієї офіційної частини, сіли за стіл. За першою чаркою „в честь партии, правительства и товарища Сталина“, я подивився на Лейбензона і подумав: ти комуніст і я комуніст; ти ситий і я ситий, а ти вийди, подивися, скільки в цьому селі лежить людей, що вже повмирали з голоду...

Взагалі, товариш Шинколя, ваше соціяльне походження я знаю з першого року, як ви прийшли на роботу. Тому, що ми з вами говорили — я знаю — лишиться між нами. Про сьгоднішнє становище знаємо не лише ми з вами; знають всі, але час такий, що треба мовчати.

На цьому наша розмова з Івановим закінчилася. Коли ми приїхали до Запоріжжя, з 3-хтонної автомашини я зсадив 22 особи. Мені пощастило допомогти Марії Сліпченковій влаштуватися на роботу.

У себе на заводі я знав робітника (з селян) Андріяна Кишку. Він був комуністом і мав орден „Червоного Прапора“ з часів революції. Весною 1933 року я випадково побачив його, коли він вигрівався на сонці. Пізнавши його, я підійшов і звернувся до нього утертою фразою: „— Як живем?“ Він, замість відповіді, мовчки закачав обидві штанини вище колін та натиснув пальцями на тіло, де утворилися ямки. Я спитав у нього: „А що то таке?“ — „Я, — каже він, — пухлий. З голоду. Колись я воював разом з большевицькою бандою, щоб тепер вимирати... з сім'єю... від голоду...“

У 1933 році вимерло в селі Новій Павлівці Нікопільського району, Дніпропетровської області 10-15 процентів усього населення, приблизно 1000-1200 людей і то лише через те, що воно лежало недалеко від великих промислових осередків.

Такі факти з оповідання колишнього селянина Шинколи.

ВЕРХНЕ-ДНІПРОВСЬКИЙ РАЙОН НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ.

П. Вологодський розповідає про хутір Ганно-Томаківку, Павло-Григорівської, пізніше переіменованої на Ново-Миколаївську, сільради, В. Дніпровського району, Дніпропетровської області.

Під час колективізації 1929 року наш хутір нараховував 22 двори, які силою усупільнили та загнали до колгоспу в кінці 1929 року. Не дивлячись на це, 24. лютого 1930 року до хутора прийшли два посланці з сільради і оголосили всім чоловікам від 17 до 60 років негайно з'явитися до сільради. Люди пішли, але ввечері повернулася лише частина, а решту заарештували і погнали до району, тобто до В. Дніпровського, без оголошення причин. Другого дня, 25. лютого 1930 року, до хутора наїхало чоловік 50 людей, половина з яких була озброєна гвинтівками, а решта мабуть мала в кишенях нагани. Серед цих людей було кілька невідомих росіян, очевидно „25-тисячників“, а решта — комуністи, комсомольці та активісти, що жили в комуні, за 7 кілом. від нашого хутора, на чолі з головою комуні, „товаришем“ Медведєвим (доречі, пізніше йому „пришили“ якийсь ухвіл).

Весь хутір оточено вартою і, крім того, в усіх хатах, що підлягали виселенню, було по 3 чоловіки, які вартували день і ніч протягом 7 днів. Нарешті з району приїхав „товариш“ Махарин, який наказав повантажити людей на підводи й повіз на станцію В. Дніпровське, куди вже привезли й заарештованих чоловіків. Я не був заарештований, бо мав лише 16 років. Усіх нас сім'ями набили до вагонів і повезли. Вагони добавляли ще у Дніпропетровському та в Синельниковім після чого повний потяг з повнісінькими вагонами пішов на північ. Потяг супроводжувало військо ГПУ. За всю дорогу лише двічі відчиняли двері вагонів на безлюдних станціях. 14 го березня 1930 року нас привезли до м. Вологди; на станції зробили перевірку всіх по документах; чоловіків викликали окремо і десь погнали. Як виявилось пізніше, їх відправили за 230 кілометрів до Тотемського району рубати ліс. Нас, непрацездатний елемент, поселили у самому центрі міста, у церкві св. Андрія Первозваного, де були вже побудовані 4-х поверхові нара. Знесилені люди ледве вилазили на вих. Харчі, які хто з собою зумів привезти, одібрали і варили один раз на день „баланду“ та давали по 200 грамів хліба. На дітей давали такий самий приділ і через 1-2 місяці половина дітей вимерла. 20 травня 1930 р. решту людей, що досі не вмерли і не розбіглися, навантажили на баржі й повезли водою до м. Тотьми.

Я втік відтіля і добився аж в Україну, але там мене вшіймали і під конвоєм спровадили до Дніпропетровського ГПУ. Я спочатку відмовлявся, що втік з висилки, але слідчий дістав картотеку, знайшов картку на нашу сім'ю і каже: „Вот видишь, у нас все известно про вас, — до ниточки“.

Мене знову відправили до Тотьми, до батьків. Батька я вже не застав: він умер. Жили всі в лісі в землянках, обстелених мохом та обложених деревом. Щодня ганяли до праці на цілий день, а їсти давали по 300 грамів хліба та потроху крупів. Людей було розбито на дільниці, а в кожній — командант, 2 міліціонери та 3 десятники. Всі вони були вільнонайняті та здійснювали владу над українськими людьми, як самі хотіли. Командант розкривав листи і більшість листів та пакунків не віддавав. Це була і найнижча, і найвища влада: жалітися було нікому.

Я годивився на ці обставини і прийшов до висновку, що тут не виживеш, а загинеш і тому вирішив знову

тікати. Однієї ночі мати поблагословила мене та ще двох хлопців і промовила: „Ідїть може хоч ви врятуєте своє життя, а нам видно доведеться загинути. Тут ніхто нам не допоможе, бо всі безсилі. Ідїть, хлопці, не забувайте про нас“.

За відомостями, що я їх мав пізніше, протягом півтора року більше як половина цих нещасних зацькованих людей вимерла, частина розбіглася, частина сама вкоротила собі життя, а якась решта — якомсь вижила.

Щож сталося з нашим хутором? — З 22-х дворів — 7 вивезено до Вологди, 13 розкуркулено, вигнано з хат і вони розбіглися. Вже на нових місцях, де вони влаштувалися, трьох викрито як бувших куркулів та засуджено до концтаборів. З двох сімей, що лишалися в хуторі, одного господаря засуджено і заслано, а з решти одиниць, троє з родини Старчаків вмерли від голоду 1933 року. Наші хати на хуторі поступово заселяли люди з сусідніх сел, а 1937 року людей переселили до села, хутір зруйнували та переорали.

НОВОМОСКОВСЬКИЙ РАЙОН, НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ.

І. Лісовський розповідає, що він народився 1919 року в селі Знаменівці, Новомосковського району, Дніпропетровської області. В ті страшні роки мені було 10-14 років. Наше село було дуже велике, до 2000 дворів, і я виразно пам'ятаю лише те, що відбувалося на нашій вулиці, що звалася іменем Т. Шевченка, де я народився і виріс і яка складалася з 65 дворів. Розкуркулення і колективізацію, що почалася у 1929 році переводили здебільшого прислані „тисячники“ разом з місцевим сільським активом, що не був чисельний. З „25-тисячників“ добре пам'ятаю лише одного росіянина з Москви Болотова, що очолював групу, яка розкуркулювала мого батька. За першої хвилі розкуркулення, на вулиці ім. Шевченка, з 65 дворів, було розкуркулено, себто забрано все і вигнано з хат — 7 господарств (перераховується прізвища, яких тут не наводимо). Розкуркуленим не залишили нічого; не дозволили навіть взяти щось до рук.

До колгоспу ніхто не погоджувався вступати, не зважаючи на різноманітні методи тиску. Чоловіків зганяли до якогось приміщення, тримали цілими ночами і змушували підписати заяву про вступ до колгоспу. Ця тяглося довго, аж поки не наїхало ГПУ. Тоді, з 65 дво-

рів, 6 господарів (є список) було засуджено до різних термінів ув'язнення, а трьох — до розстрілу! Малишко Антін — ветеринарний лікар, Лопата Хома — церковний диякон (з числа 7 розкуркулених) та Маршавка Трохим — селянин-бідняк, український патріот.

Під впливом цього терору і дальшого тиску решту селян таки змусили вступити до колгоспу.

В кінці цієї ж зими 1929-30 років зібралися жінки, озброєні кочергами, косами та вилами, розігнали з села всю владу і зліквідували колгосп. При цьому було убито двох чоловік — з „тисячників“, чи активу, — точно не знаю. Знову наїхало ГПУ, багатьох чоловіків і жінок виарештували і забрали з собою, після чого ніхто про них більше не чув. Колгосп відновлено.

Ніякого ладу в колгоспі не було; голови мінялися дуже часто; були і свої сільські, як Бобут та Лебідь так і прислані невідомо звідки, прізвищ яких я не знаю.

У нашому селі було три церкви, одну дерев'яну розібрано, а кам'яні перетворили на зерносховища. Священників заарештували і слід по них пропав.

Під час штучного голоду 1932-33 року на нашій вулиці вимерли цілком або частково 11 сімей (наводиться докладний список). Крім цього було ще багато випадків смерті дітей, батьки яких вимерли і яких забрали до створеного при колгоспі притулку, де годували виключно кашею з гнилої кукурудзи. Майже всі ці діти-сироти вимерли у притулку. Цю ж саму гнилу кукурудзу видавали вчителям сільської школи.

Ті, що вижили, були всі виснажені та багато серед них — пухлі. Рятуючи своє життя, вони розпродали все, до останньої нитки. Дехто їздив міняти речі за харчі аж до Московщини. Багато людей пішло з села шукати хліба і ніколи вже не поверталися. Трупи померлих з голоду звозили до масових могил.

Наслідок: з 65 господарств (рахуємо лише голову господарства, бо всіх не пам'ятаю) 7 розкуркулено, 6 заслано, 3 розстріляно, 10 вимерло від штучного голоду.

Селянин Лісовський кінчає такими словами, „Моє свідчення правдиве; я можу присягти своїм життям“.

ПАВЛОГРАДСЬКИЙ РАЙОН, НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Селянин М. Куліш, з села В'язівка, Павлоградського району, Дніпропетровської області, розповідає про своє село все те ж саме: терор, розкуркування, грабу-

нок, засудження, заслання без суду, з сім'ями і без сімей, примусова колективізація, покинуті діти, голод, масове вимирання. Наводимо лише деякі уривки.

В кінці серпня або на початку вересня 1929 року до нашого села прислали „товариша Серова“ на чолі інших „тисячників“. Він провадив викачку хліба та закликав писатися до колгоспу. Селяни не писалися. Приблизно в листопаді 1929 року село розділили на 4 частини, зігнали селян на збори та всіх записали при вході. Після цього виступив присланий агітатор (прізвища не пам'ятаю), який сказав: „За постановою ЦК-ВКП(б) про переведення суцільної колективізації всі селяни повинні обов'язково вступити до колгоспу. Хто не схоче вступати — той ворог сов. влади“.

Не вважаючи на такий вибір, запропонований промовцем, не дивлячись на тиск і терор, по всіх 4 х ділянках села, з 2000 дворів, за вступ до колгоспу голосувало лише 4 комуністи та 10 незаможників. 14 чоловік на 2000 господарств! На запит: „Хто проти?“ — ніхто звичайно, не голосував. Тоді керівники зборів оголосили, що список колгоспу затверджено та, коли б хто не хотів бути в колгоспі, він може подати заяву про виключення.

З утвореними в цей спосіб у селі 4-ма колгоспами, нічого не виходило. Зимою 1931-1932 років наїхали „тисячники“, активісти та ГПУ, перевели масові арешти активних селян, викачку по дворах усього збіжжя та примусово утворили з 4-х колгоспів — один, під загадковою назвою „колгосп імени.. 518-1040“. Така дика назва мусила бути „ответом колхозников на призыв Тульских рабочих №518-1040“ (?). Ні свідок М. Куліш, ні, мабуть, все населення села не знало, що це власне за назва. *) Дотеперешніх голів усіх 4 х колгоспів познімали, а поставили нового одного — присланого росіянина Махоніна.

У 1933 році в нашому селі вимерла з голоду велика кількість людей. Вимирала цілими сім'ями та лежали, аж поки на весні групи почали розкладатися. Тоді їх звозили до великих загальних могил. Скільки людей вимерло — я не можу сказати. Після голоду до нашого села було привезено біля 100 сімей з Московщини.

*) Можна припускати, що ці намери — шифри військових заводів у м. Тулі

ІСТОРІЯ ОДНОГО ХУТОРА.

Селянин Межовий розповідає, що він народився і виріс у хуторі Гусарському, Межівського району, Дніпропетровської області.*)

У хуторі Гусарському купили землю й оселилися 5 господарів, серед них і мій батько. Перед розкуркуленням, через розподіл землі та відділення сивів, наш хутір збільшився та мав 19 господарств. Дальша їх доля була така: 10 господарств розкуркулили і вивезли на заселення в 1930 році; 5 розкуркулили пізніше і повиганяли з власних хат; решту — 4 господарства — переселили до села Веселе, Межівського району, де їх загнали до колгоспу і де у 1933 році половина з них вимерла з голоду.

З розкуркулених 10 господарств хут. Гусарського, в лютому місяці 1930 року, всіх чоловіків заарештували, а через 5 днів погнали на ст. Демурина і посадили до вагонів. Товарні вагони були вже приготовані: люки (вікна) були позакручувані колючим дротом і позамикаві. Через короткий час відкрили двері і до вагону посадили наші сім'ї. Тіснота утворилася така, що ні пройти — ні пролізти. До вагону дали троє відер і сказали: одно на „парашу“ (для природніх людських потреб), одно на суп та одно — на воду.

Жінки і діти весь час плакали, а чоловіки були мовчазні, задумані, похмурі. Коли, десь о 10-й годині вечора, наш поїзд рушив, — темряву вагона, навіть стіни, роздирала істеричний плач жінок з дітьми... глухі ридання чоловіків.... Конвой на тормозній площадці люто бив прикладом у стіну вагона і кричав: „Давайте прекратате шум!“ — супроводжуючи ці слова багатоповерхою російською лайкою.

Доїхали до станції Просяної. Там ще добавали вагонів до нашого потягу і поїхали далі. Потяг ставав лише на великих станціях, десь на бічних коліях, далі від людського ока.

Нарешті, після довгої дороги, нас привезли на станцію Междудворье. відчинили двері вагонів з окликами: „Давай, вылази из вагонов!“ Потім подали команду: чоловікам вишикуватись за кілька метрів від вагонів. На-

*) Нам здається, що оповідач робить помилку, через дуже часті зміни в адміністративному поділі України. У 1930 році коли його розкуркулили і й вивезли, це була Дніпропетровська область; тепер Запорізька, а, можливо — Сталінська область. На жаль, перевірити і встановити точно — не маємо джерел.

чальник конвою ГПУ Зайцев, — людина середнього росту, в чорному кожусі, підперезаному поясом з наганом, кривий на праву ногу, — підійшов до вишикуваних у два ряди чоловіків і сказав:

„Я представник советського правительства і начальник конвою. Моє завдання — довести вас на місце призначення, де вам уже приготовано хати і де ви будете жити „очень хорошо“.

Після цього Зайцев запитав — у кого є які скарги? — і, не почувши скарг, після павзи, продовжував:

„Від залізниці до місця призначення — 150 кілометрів. Хто зверне один крок з дороги, — буде розстріляний. Їхати на підводах будуть лише ті, що мають менше 10 років“.

Після 10 днів дороги, пішки, по глибокому снігу, ночуючи з дітьми гід голим небом, біля багаття, на підстеленому по снігу хмизі, — ми нарешті прибули до села Кузьмінка, Няньдомського району, Архангельської області. Населення з цього села було заздалегідь виселене. Село обгороджене у три ряди колючими дротами, з двома ворітьми, на яких стояла озброєна варта ГПУ. У двох домах у центрі села, була комендатура. Щоб зайти до комендатури треба пройти варту, яка обшукувала та питала, чого хто приходив. До кожної хати примістили по 5-6 сімей, залежно від розмірів хати й сімей.

На другий день нам дали по 300 грамів хліба на дорослого, по 150 грамів на дітей та потроху риби і — нічого більше.

Через три дні всіх чоловіків, в тому числі і мене з батьком, відправили ще за 75 кілометрів, на сплавку лісу, а сім'ї лишили в селі.

На праці ми отримували по 450 грамів хліба та по одному оселедцю на двох; більше ніяких харчів не давали. Обіцяли, що скоро привезуть продукти і даватимуть більше. Чекав я на ті продукти до 15 травня, бачив, що втрачаю останні сили і вирішив тікати.

Ще поки я був на сплаві лісу, з села Кузьмінки передавали, що з нашого хутора вже вмерло 7 душ та біля мене на роботі вмерло з нашого хутора двоє. І в Кузьмінці, і на сплаві вмирало багато людей, але я рахував тільки тих, яких знаю з хутора Гусарського. Пізніше я дістав листа, в якому повідомляли про смерть ще трьох наших хуторян.

З оповідання Межового варто навести ще один уривок.

У 1933 році, коли я служив у червоній армії (3-я стрілецька дивізія, Крим), до мене звернувся червоноармієць В. С. з проханням дозволити йому звернутися до політрука частини. Він показав мені листа з дому, в якому мати повідомляла, що з сім'ї лишилася лише вона. Батько, сестра і брат вмерли з голоду. Я дозволив йому звернутися до політрука Верховського, який відвів його до комісара дивізії. Червоноармієць В. С. більше до мого підрозділу не повернувся. Через три дні забрали його особисті речі.....

Багато років пізніше я таки не витримав і поїхав хоч подивитися на свій хутір. Я прийшов на те місце, де колись стояв хутір, з чепурними білими хатами, з великими садами біля них, обсаджений високими тополями. Я не знайшов навіть місця, де він стояв: навколо, обабіч шляху, лежав поораний тракторами степ...

Я зайшов до села Веселого, куди ходив колись до школи та куди ми їздили до церкви. Село Веселе виглядало не весело: стояли сумного вигляду незагороджені хати; з багатьох хат, що колись були вкриті залізом, залізо обдерли і вкрили будівлі колгоспу; церкву розібрали і побудували з неї... колгоспний, свинарник!.....

ВЕЛИКО-ТОКМАЦЬКИЙ РАЙОН, ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТИ.

Розповідає селянин Кузьма Дуда, з села Нижній Куркулак, що його совети перейменували на село Ворошилівку, В. Токмацького району, Запорізької області.

Під час Визвольної Боротьби у нашому селі було повстання, яке було придушене і з села забрано 100 закладників; частину з них розстріляно, в тому числі сільського священика Олексія Дідовича. Партизанський рух було зліквідовано лише 1924 року. У 1921 році від голоду нимерло в нашому селі до 100 осіб.

Перед колективізацією село мало 300 дворів, з яких було розкуркулено 60, у тому числі вивезено на Урал 15 та вигнано з хат 18 господарств. За невиконання держпоставок засуджено 30 господарів і за 8 поміж них пропав усякий слід, себто вони або були розстріляні або загинули на засланні.

Під час розкуркулення, очевидно через неможливість вивести всі розкуркулені сім'ї, їх зганяли з усього Токмацького району на безлюдні землі зерчорадгоспу, на голий степ поміж трьома селами: Харкове, Солодка Балка та Сорочине. Там вони були під командою і охо-

роною „25-тисячника“ росіянина Соболева. Частину з них вивезено, а що сталося з рештою лишилося невідомим. Це місце лежить за 18 км. від нашого села і, коли у 1934 році я працював у цьому зернорадгоспі, було виорано сотні великих і малих людських черпів. Їх було неменше як три сотні, а людськими кістками була вкрита вся земля.

Терором і примусом селян загнано до колгоспу. Головами колгоспу спочатку були з свого села Пилип Муха, потім — Іван Хилько, а з 1933 року прислано росіянина Заболотіна.

Звучання переводилося не тільки над заможними, а і над бідними вдовами. Для прикладу: Софія Овчаренко, матір сімох дітей, та Степаниду Ярошенко, матір п'ятьох дітей, з наказу „тисячника“, було повикидано зимою з хат, разом з дітьми. Після цього, перестужені менші діти помирали.

У 1931 році, було заарештовано 73-х річного священника, який через 4 місяці помер у Мелітопільській в'язниці. Федора Жука заслано до концтаборів і всякий слід за ним пропав. Церкву закрили, а пізніше переробили на клуб. Сільського вчителя Леоніда Дідовича (сина розстріляного священника) теж заарештували і більше за нього ніхто нічого не міг довідатись,

Скільки в нашому селі вимерло з голоду у 1933 році, я не можу сказати. Подаю список 6 сімей, яких я знав ближче і які цілком вимерли (список не наводимо). Багато людей розійшлося з села шукати хліба.

У червні місяці 1933 року через наше село переїжджав тодішній секретар Дніпропетровського Обкому КП(б)У — Хатаєвич. Він безумовно бачив, що робилося на селі, але нічого не допомагав, а вимагав щоб добре обробити кукурудзу та ярину, добре зібрати врожай та дати більше хліба державі.

МОЛОЧАНСЬКИЙ РАЙОН, ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бувша вчителька Ю. Писарева розповідає, що під час голоду 1933 року вона жила у с. Молочанське або Гальбштадт—центрі району, що вважався за національний німецький район. Село було заселене німцями, нащадками тих німців-менонітів, що оселилися тут з часів Катерини II. До 1928 року ніхто з них не мав менше як 30 десятин землі. Розкуркулення почалося з 1928 року, а далі прийшла суцільна колективізація, під час яких, з села вивезено на північ майже половину всіх німців.

Решту — „добровільно“ загнали до 2-х колгоспів. Половина німецьких хат стояли порожніми і до них поступово почали прибувати українські селяни, що з різних причин мушили покунути свої села.

1932 року голодування почалось зараз же після жнив. Колгоспники рятувалися городиною, а вчителі та робітники місцевого заводу сільсько-господарських машин залишилися на власну долю. Вони діставали по 200 грамів найгіршої якості хліба та 1 літр капустианої юшки на день. Ще перед новим роком були пухлі люди, а далі почали умирати робітники згадуваного заводу та члени їхніх родин. Я, мій чоловік і двоє дітей — всі були пухлі та були б умерли з голоду, якби не моя рідня, що з-закордону прислала продукти через Мелітопільський „Торгсін“. По садках вмирало багато невідомих селян, що йшли з Криму, з Озівського узбережжя та з Кубані на північ шукати хліба.

Німці-колгоспники з села Молочанське та інших німецьких колоній, голодували, були пухлі, але масово не вмирали, бо всі вони, включно з німцями-комуністами, одержували харчові пакунки з Німеччини, з добродійного товариства „Бриліянт“.

Мені доводилося в той час бувати в Мелітополі. У цій багатій місцевості валялися по вулицях конаючі й мертві тіла. Село Терпіння біля Мелітополя, що займалося головню садівництвом, зовсім опустіло: селяни вимерли або розбіглися хто — куди. Аж у 1934 році сюди прислали росіян з Орловської області РСФСР.

Під час „Єжовщини“ 1937-38 років, усіх німців з села Молочанське, що під час голоду 1933 року користувалися допомогою з „Бриліянту“, — вивезено цілими родинами. За одержання допомоги з-закордону, заарештували та заслали й мене з чоловіком. У тлумаченні НКВД одержання допомоги було злочином — шпіонажем на користь чужоземної держави.

НА ЖИТОМИРСЦИНІ.

Селянин Р. Пісний, з одного села біля Полонного. Житомирської області (він не хоче подавати назви села), розповідає про події в його селі.

Коли все уляглося після революції, перші роки було ще під силу, але, дедалі, накладали все більше та ще більше. Як тільки зібрав з поля збіжжя, зараз біжать попід дворами, щоб везли на станцію податок. Люди ще працюють, треба готуватись до сівби, а тут — немає

часу — зараз давай: держава не жде! Завели червону та чорну дошки. Тих, що не виконували податку і записані на чорну дошку, — судить трійка (суддя, прокурор, писар). Присуджують виконати за 3 дні, а коли не виконає, — розпродують господарство. Вщент! До одягу включно! Люди думали, що може то спрагді „державна не жде“ та так нагло потрібує хліба, але, під щодалі більшим тиском переконувалися, що цій нетерплячій державі треба власників зробити пролетарями, щоб не мали нічого і були залежні від держави шматком щоденного хліба.

Ще на початку розкуркулення, а особливо після висилки розкуркулених на північ, багато селян лишило господарство та тікало з села. Для виїзду треба було посвідки, а її сільрада не давала. Тікали, як хто міг. Всіх, трохи багатших, що лишилися в селі, — повивозили на Сибір.

Треба все своє віддати: землю, коні, реманент; самому треба ходити на роботу до колгоспу. І все це — „добровільно“. Але добровільно дуже мало хто погодився на це. Правлять податок за податком. Натурою і грішми. Гроші — на податок, слідом — на позику. „Добровільно!“ „25-тисячники“ агітують на сільському сході, потім ходять з „активістами“ групами по хатах. Запрошують вступати до колгоспу: просять, кричать, б'ють кулаками по столі, лякають Сибіром, забирають до сільради та тримають там по кілька днів. Говорили: „Запишись, то вже не будеш платити податків. Ти будеш вільний, тільки віддай усе“.

Ось заходить група до хати. Частина озброєна, частина має „холодну зброю“: якісь залізні ціпки-свердла, щоб свердлили землю.

Звертаючись до господаря:

Перший: — Ну, як, ти, пишешся до колгоспу?

Людина не знає, що вже робити, що відповідати.

Другий: — А позику взяв?

Третій: — А виконав державну поставку?

Четвертий: — „Зачем вы его спрашиваете? Проверьте по квитанции!“.

Перший: — Твої сусіди вже всі позаписувались, а ти не хочеш.

П'ятий: — „Зачем ты его просишь? Не хочет, так давай!“

І Тут починалося страшне....

Четвертий: — „Ану, что у него в амбаре (комора) есть? Открывай!“

Другий: — Поховав? Знайдемо!

І почали шукати зілізними ціпками скрізь: в коморі, клуні, хаті, на горіщі, по хлівах. Ходять по городу й подвір'ю та крутять свердлами там, де зрушена земля. Коли щось знайдуть — зараз судять, як ворога. Тут уже порятунку не було: забирали все — зерно, муку, крупи, картоплю, все, що потрапляло до їхніх рук. Часом громили хату: били вікна, двері, печі, коміни; часом — ні. Декого ніяк не можна було назвати куркулем, — тоді називали його підкуркульником і так само громили. Лишали людину, з сім'єю з малими дітьми без нічого.

Силою забирали все до колгоспу. В селі — повний розвал. Кові ходять по полях, по селу; до гриви прив'язано дощечки, на яких зустрічаються різні написи. Наприклад: „Нема господаря, нема їжі, нема кому доглядати, нема де ночувати“. Або коротше: „Любили, як робили“.

Ще напередодні голоду на селі стало, як у пустелі: стодоли, хліви, стайні, комори сільрада вивозила до міста і продавала на паливо. Коней люди половили, порізали, й поїли. Частина коней половила влада, зігнала до колгоспу і поставила варту. Це вже була „соціалістическая собственность“. Кури, вівці порізали й поїли люди або позабирала влада. Псів та котів постріляли на хутрозаготівлю або поїли люди. Тим, що нарешті вступили „добровільно“ до колгоспу, на роботі варили та давали їстя „бурду“ — варену воду, забовтану мукою. Нового кожуха продавали за 5 шклянок гороху, а килим — за буханець хліба. Одежа чи інші речі — в кого вони були — продавалися майже задурно. Хліб у той час коштував по 150 карб. за кіло. Сушили гречану або просяну полову, товкли її в ступі та пекли коржі. Ступи та ручні жорна влада забирала або нищила. Хто мав корову — тримав її в хаті та жив самим молоком. Коли настала весна, варили та їли кропиву.

Рятунку не було: люди пухли і мерли; ті, що були в колгоспі й ті, що в йому не були. Ще живі — ходили жовті та аж чорні. На пухлих — шкіра тріскалася і з ран бігла рідина, як вода; в ранах заводилися черви і не було рятунку, поки не приходила смерть. Першими вмирали здорові чоловіки. Три сімейства в нашому селі їли людей. Їх заарештували і більше про них ніхто нічого не чув. Мертві люди лежали скрізь, де хто вмер. Вже на весні збирати трупи в нашому селі доручили голові кооператції, з двома іншими активістами та підводою. Влада оплачувала хлібом за кожний труп та давали по пляш-

ді горілки кожному на день. Щодня зранку до вечора вони збирали трупи людей по хатах та попід хатами. Частина трупів вже розкладалася, з пообгризаними мишамивухами й іншими частинами обличчя. Були випадки, що забирала ще живих: — щоб завтра не заїжджати, бо він у цій хаті вже останній. Трупи складали на підводу вилами, як дрючки, та везли до великої вкопаної ями, до якої скидали так само вилами, як гній... Яму тримали відкритою по кілька день, поки не була повна.

У нашому селі був випадок, що один чоловік, якого живцем вкинули до ями з трупами, прийшов до свідомости, виліз із ями та доліз до крайньої хати аж у сусідньому селі. Господар цієї хати побачив і пізнав його: це був тесляр, що колись робив йому цю хату. У господаря доїлася корова; він виніс йому молока і протягом трьох тижнів — самим молоком — врятував чоловіка. Набравшись трохи сили, цей тесляр ходив десь копати картоплю, що зимувала в землі і так дожив до літа.

Коли вже в полі стало наливатися зерно, переважно дітя, що лишилися живими, ходили рвати це зелене колосся, сушили його, варили та їли. „Для охрани соціалістического урожая“ влада побудувала в полі високі вежі з дерева, поставила на них свою сторожу та об'їзників верхи на конях, що ловили тих хто рвав зелені колоски — а, часом навіть і не рвав, а тільки йшов полем — та судили їх або батьків зловлених дітей, як за розкрадання „соціалістичної власности“. Судив виїзний суд з „тисячників“ (трійка), що давав за колоски не менше як п'ять років, по закону від 7.8. 1932 р.

Під час голоду 1932-33 років у нашому селі з 1532 людей вимерло 813.

„Імена їх Ти, Господи, знаєш..“

ЗІНЬКІВСЬКИЙ РАЙОН, НА ПОЛТАВЦІНІ.

Селянин Р. Суслик описує про хутір Северинівку, що відділений лише засловою з осокорів та верб від м. Зінькова, Полтавської області.

Під час Визвольної Боротьби по цілому Зіньківському повіті пройшла хвиля повстань, а потім діяв партизанський рух отаманів: Христового, Малюти, Кундія та (Мандика. 20-22 липня 1920 року вони звели великий бій) з частинами 14-ої московсько-більшевицької армії за містечко Лютенку. Лише половину Лютенки большевикам вдалося відбити і вони, з безсилої злоби, запалили

за вітром і спалили це велике містечко. У цьому бою було убито отамана Масюгу. Христового убито у 1921 році. Кундій і Мандик повірили московській амністії й були обидва розстріляні ГПУ у 1921 році. Про Лютенку та про бих Отаманів нарід склав думи й пісні та досі переховує їх у своїй пам'яті.

Хут. Северинівка мав 124 двори. До революції, через малоземелля, населення хутора виходило на заробітки і в основному з цього жило. Не дивлячись на бідність, северинівці зовсім не захоплювалися советською владою і, аж до 1930 року, коли на хуторі провадилася суцільна колективізація, у хуторі не було ні партійної, ні комсомольської організації.

До колективізації северинівська біднота поставилася вороже. Для прикладу: Федір Лисняк на одних з багатьох зборів одверто заявив: „Мій дід був кріпаком, але я—його внук—не стану кріпаком ніколи. Волю ліпше повіситись, як вступати до колгоспу.“ Чи, щоб додержати слова, чи, може розуміючи, що це йому даром не мине, — Лисняк прийшов додому й повісився. Залишилися дружина і шестеро дітей, які, до речі, у 1933 році всі вимерли з голоду, за винятком, здається, однієї дитини.

Нарешті з Полтави прислано до Зінківського району кілька авт з військом ГПУ для переведення суцільної колективізації. Це ГПУ дійшло за чергою і до Северинівки, ходило з двора до двору, збивало замки на замкнутах дверях і усупільнювало неможливі коні й реманент, забираючи їх до СОЗ'у (Спільна Обробка Землі — перша фаза колективізації). Так северинівці „добровільно“ опинилися в колгоспі.

З погляду районної влади, у хуторі не знайшлося чоловіка на голову СОЗ'у і вона прислала на це становище свого кандидата, якого представник з району рекомендував так: „Этo закаленный красныи партизан и образцовый коммунист, товарищ Либерман“.

Починаючи з весни 1931 року, з рук до рук передавалися писані від руки патріотичні, протимосковські, автисоветські летючки. Лише у 1932 році одна летючка потрапила до рук ГПУ в сусідньому Опішнянському районі. Але автор її потрапив до ГПУ ще раніше, бо підпілля було викрите восени 1931 року.

У 1932 році, щойно розпочалися жнива, як прийшов плян хлібопоставки до северинівського колгоспу, що на той час вже дістав назву „імени Ворошилова“. Помолотили, залишили на посів озимини, решту хліба одвезли

на елеватор до м. Гадяча. На трудодні видали по 100 грамів посліду. Для виконання пляну бракувало ще багато десятків тон зерна, а район настирливо вимагав здавати далі. Прислали комісію, яка перевірила порожні засіки і примусила вдруге перемолочувати солону, що давало 20-30 кілограмів посліду за день. Крім того, перевели трус по всіх хатах і забрали у селян кілька лантухів збіжжя минулорічного врожаю або з садибного посіву. Такі наслідки не задовольнили районну верхівку. Незабаром прибула з міста бригада активістів, яка ще ретельніше перевела обшуки і забрала ще декілька лантухів збіжжя.

Пізньої осені 1932 року до хутора Северинівки прибуло з сусіднього Груньського району кілька десятків людей, озброєних штрикачами та щупачами. Ця голота розбилася на групи, кожна на чолі з довіреним „тисячником“. Йшли з двора до двору, штрикали подвір'я й город, обстукували підлогу й піч і, якщо виявляли щось підозріле, — пробивали піч, довбали стіни, рили підлогу й т. і. В першу чергу шукали й дивилися, що є вареного і з яких продуктів варено, бо це було доказом наявності харчів у колгоспників. В міру руху бригади вперед, на підводах все більш нагромаджувалося горшків, глечиків, торбинок, скриньок — з зерном, пшоном, квасолею, горохом, кукурудзою, борошном а також ручних жорен різної конструкції.

І ці „успіхи“ не задовольнили „партию и правительство“ і вони не залишали населення в спокою аж до весни. Щодва тижні обходили Северинівку, як і всі села та хутори району, бригади активістів. Цікаво відмітити, що сільських активістів збирали й посиляли до чужих районів, де не було їхніх рідних, ні знайомих, і де вони могли жорстокіше провадити цю „державну роботу“. Обшуки ці давали лише мізерні кілограми, але влада досягала цим своєї підлої мети: тримати населення в постійному страху, — в страху, що той харч, який воно зуміло заховати або дістати, може бути кожного дня забраний. Цей підступний розрахунок влади штовхав людей до швидшого споживання продуктів і певніше вів до голодової смерті. Люди мусили варити і їсти вночі, а вдень тримати печі холодними й порожніми.

Після цієї страшної зими настала ще жахливіша весна 1933 року. „Партия и правительство“ „пішли на зустріч“ колгоспникам і позичили посівний матеріал, який довелося привозити аж з міста Гадяч. Люди і коні

ледве рухалися по землі. Колгоспне поле сяк-так засіяли, але городи колгоспників в більшості лишалися нескопаними: не було ні сили копати, ні насіння на посадку. Багато людей були пухлі. Їли все, що попадало до рук: рибу, птахів, жаб, слимаків, жолуди з дуба, листя з липи, „паслися“ на луках.

Зіньків, з колишнього повітового міста, за советської влади перетворився фактично на велике село: район тяжіння відпав; з вісьмох церков, шість було розібрано, а дві використовували для тимчасового переховування збіжжя. На базарі продуктів майже не було, але народу збиралося сила, з надією щось купити чи украсти. Коли щось продавалося, то мірялося на шклянку, або, навіть, на ложку. Продавалися котлети з дохлих коней або й з людського м'яса. І купити, і продати було дуже важко: голодні люди кидалися, валили з ніг і розхоплювали все. Особливо зграї хлопчаків блискавично розхоплювали все і, завдяки цьому, вижив не один їх десяток. Поодинокі люди, що знаходили золото, могли дістати щось з „Торгсіну“. Одиниці їздили до Московщини, де ніякого голоду не було і привозили звідти кілька хлібин, тощо.

Сільські активісти, що восени та зимою робили труси, діставали, здається, частину з того, що відберуть у населення; весною, коли труси припинилися, з них так само багато загинуло голодною смертю. Лише вузький верхній прошарок районного апарату, ГПУ, міліція, комуністи, тощо, діставали цілком достатні приділи харчів. Відповідальні робітники діставали ще особисті пакунки з Полтави, залежно від чину. Ці пакунки привозились спеціальним кур'єром ГПУ („фельдсвязь ОГПУ“).

Коли вже люди мерли сотнями, блискавкою пройшла вістка, що районна лікарня приймає ослаблених з голоду і що там годуватимуть їх пшоновим кулішем. Люди мерщі повезли своїх рідних, що вже не могли самі ходити, з надією врятувати їх і з думками — як ще застати вільне місце в лікарні.

Наведу один, відомий мені особисто, приклад. Явдоха Кобзар (вулиця Солов'янівка, Зіньків), повезла ручним возиком свого чоловіка Дмитра і залишила його в лікарні. Вона ще мала на меті одвезти 12-тирічну дочку, але витратила сили настільки, що ледве довезла додому порожнього возика. Другого дня зранку вона повезла пухлу дочку але вже була велика черга. Щоб обминати чергу, Явдоха Кобзар звернулася до знайомого, що працював у лікарні. Знайомий вислухавши, сказав „Вези

назад — тут отруюють” — „Як? А мій Дмитро? — з розпачем запитала жінка. — „Вже помер. Дали повечерять, а на ранок навалили повну мертвецьку і хлів трупів“. Убита горем жінка вийшла і розповіла людям, що стояли, сиділи й лежали у черзі, — про отруєння людей у лікарні. Це викликало слабу реакцію: одні говорили, що, мовляв, однаково вмирати, хоч перед смертю з’їм кулішу. Інші казали, що то зразу багато наїлися і з того вмерли.

З лікарні, через базарний майдан, возили підвода за підводою на цвинтарище трупи мерців, навіть не прикриваючи їх, хоч багато трупів були голими. Живі згодні люди байдуже дивилися, хіба що питалися — звідки так багато возять. Чутки про отруєння ширилися і охочих їсти в лікарні куліш ставало з дня на день все менше.

Настав лицевь; підросла городина та садовина. На садибах жали ще не зовсім дозрілі жита і смертність зменшилася. Надійшли жнива, а колгоспники були не здатні працювати. Держава знову „пішла на зустріч“ і позичила зерна на харчування. Намололи борошна, напекли хліба і об’явили по колгоспах, що на степу варитимуть обід і даватимуть хліб. Вибору не було. Помалу, але пішли... хто ще міг ходити. Перехрестивши одержавий кусник хліба, витираючи сльози, почали їсти.

У хуторі Северинівці від штучного голоду 1933 року вимерло 125 людей. У Зінькові вмерло багато і багато соток. Коли надійшов час обліку дітей шкільного віку, виявилось, що в районі треба скорочувати мережу сільських початкових шкіл майже на третину. Зачинили школу і в хуторі Северинівці. Десь у серпні місяці при колгоспах повідкривали сирітські будинки, до яких примістили дітей, що їх батьки вмерли з голоду. Це була ініціатива і не по роках розвинена дівчора. Вони зрозуміли безсилля батьків врятувати їх і пішли самі здобувати собі харчі. Були діти, що, навіть, рятували своїх батьків, або, вже лишившись сиротами, рятували своїх менших братів та сестер.

Влітку 1933 року у вимерлі села та хутори України почали прибувати перші партії поселенців з Калінінської, Калузької, Рязанської та інших областей РСФСР. Вони захоплювали ліпші садиби з садками і хатами, замордованих голодом українців. Холодна, приховано-ворожа зустріч українцями росіян привинила їх дальший наплив. Більше того, частина далекозоріших з них повернула назад до Московщини.

Після жахливого 1933 року по селах затихли пісні, жарти і сміх. Замовкла Україна... Мовчить і по цей день...

ОПІШНЯНСЬКИЙ РАЙОН, НА ПОЛТАВЩИНІ.

Селянин Васюта, з села Більське, Опішнянського району, Полтавської області, розповідає:

Наше село мало до 1000 дворів і біля 5000 населення.

На перших етапах розкуркулення село тримав у своїх руках сільський партосередок з 5 чоловік, під зверхністю „25-тисячника“ Шарова, що часто повторював: „Я — московський рабочий, присланий правительством строить колхозы“.

27 вересня 1929 року, о 10 годині вечора, місцевий комуніст Яків Супрун з ревнощів поранив пострілом голову сільради комсомолку Марію Іванець. Цієї ж ночі в селі було заарештовано 70 чоловік. ГПУ допитало всіх та 13 чоловік вивезло до в'язниці у м. Полтаві на Кобеляцькій вулиці. Через 3 дні в Полтавській газеті „Большевик“ було оголошено:

„Надзвичайна сесія Полтавського Округового суду розглянула справу бувших петлюрівських бандитів та 9 з них засудила до розстрілу, а 4-х до ув'язнення на 10 років кожного. Щодо засуджених до розстрілу, — вирок виконаво“.

Весною 1930 року, незабаром після того, як, не дивлячись на рішучий спротив селян, худобу і реманент було силою забрано і утворено колгоспи, — група з кількох сотень жінок, озброєних „жіночою зброєю.“ розтягли комори та розібрали своє майно. Жінки самі не пускали своїх чоловіків „на передову“. Після цього одразу наїхало ГПУ, переарештувало і жінок, і чоловіків та багатьох вивезло на заслання.

Наше село вважалося малоземельним. Проте, на 1000 дворів було розкуркулено вигнано з хат і пізніше вивезено на північ — 90 господарств. Молоді, самітні люди тікали з села нелегально; виїхати легально та ще з сім'єю було неможливо, бо влада не давала ніяких документів.

Для підсилення (і одночасно деякого узасаднення) терору, влада вживала таких засобів:

Розкуркулені та викинені з власних хат селяни не мали де жити, бо влада оголосила, що хто пустить до себе розкуркуленого, то й тому те буде. Щоб якось рятуватися та не бути з дітьми зимою під голим небом, такий розкуркулений копав десь на городі землянку та

жив у ній. Тоді, заправили села палять його клуню чи хлів, роблять показовий процес та засуджують до розстрілу або до 10 років ув'язнення, як шкідника. Показово засуджували лише одилиці; сотні й тисячі засилали без суду — за постановою ПП ОГПУ.

Під час голоду 1933 року в нашому селі вимерло за приблизним підрахунком біля 700 людей. Село змінилося до невпізнання: ніяких загорож не лишилося; всі бляшані дахи обірвано і використано для колгоспних будівель; замість садків повиростав якийсь чагарник та бур'яни; величну кам'яну церкву зруйновано, а з цегли збудовано школу та колгоспний свинарник (!)

Голодомушував людей діставати їжу вночі крадіжками в колгоспі або у колгоспних заправил. Наведу лише один з багатьох випадків. Молода мати трьох малих дітей Настя Сліпенко, чоловіка якої засудили, — пішла вночі на колгоспне поле вигрібати з землі посіяну картоплю. Її застрілила на полі озброєна варта та вкинула поблизу до криниці. Троє дітей вмерли голодні.

Багато дітей в селі лишилося без батьків, а врятувалися з них лише одилиці. Домна Гавриш, що їй у 1933 році було 11 років, розповідала, що її врятував 9-тирічний брат Василь. Він був дуже меткий, а життя його навчало, де і як діставати їжу.

Культурний, працьовитий селянин Шведченко привіз з Харкова торбу хліба і застав жінку Марію з п'ятьма дітьми — від 2-х до 10 років — вже мертвими.

Один з вигнаних владою копати яму на трупи — Захар Черногір — вмер у цій же ямі.

Голодний Селянин Василь Воняرخа смалив kota у гробі та так і вмер з недосмаленим котом.

ЧУТІВСЬКИЙ РАЙОН, НА ПОЛТАВЩИНІ.

Селянин Мельниченко Іван народився 1903 року в селі Нова Кочубіївка, Чутівського району, на Полтавщині. Батько його робив у наймах у поміщика Дурнова, що мав кілька тисяч десятин землі. Коли батько заробив трохи грошей, він купив 8 десятин банкової землі та став господарем. Як закінчилася революція, до маєтку Дурнова назбирали людей своїх і невідомо звідки, сімейних і самотніх та заснували „комуну“, під назвою „Первомайська комунa“. Жили ці люди за гаслом Леніна: працювали по можливості, а їли „по потребності“. Робили по 8 годин денно, мали спільну їдальню, діставали все без грошей, одягалися з комори. Решта — нікого і

нічого не обходила. Перед розкуркуленням та суцільною колективізацією „Первомайську комуну“ зліквідовано.

Ще до розкуркулювання по селі безперервно товклися різні „пролетарські буксіри“, „бригади льогкої кавалерії“, тощо. 1930 року до села прислали „25-тисячників“. Старшим з них був Акулов, який скликав на кожній вулиці куткові збори та вимагав виконати „встречный план“ у середньому по 15 пудів з кожного двора. Він викликав кожного, контролював попередню викачку і питав за чергою, наприклад, у мого батька: „Ну, товарищ Мельниченко, сколько дашь пудов хлеба для государства?“. Людей тримали до 12 години ночі, багато з них сидючи спали.

Коли цю „викачку“ закінчено, Акулов скликав сільські збори, оголосив „большевистское спасибо“, а на закінчення сказав: „Только дайте с каждого двора еще по 10 пудов зерна, так как план еще не выполнен“.

У 1930 році примусово колективізовано меншу половину села. Решта — були розкуркулені, робітники, одноосібники або ті, що десь повтікали. Тих, що робили будьякий спротив, — судили, продавали й вивозили. Термін „продавали,“ — означав формально продаж з торгів. Фактично ніхто на ці торги не приходив і купував усе за безцінь колгосп або, часом, хтось з присутніх активістів.

У цей час мій батько і мати лишилися на селі, як „одноосібники“, а я виїхав до Казахстану. 1932 року батька засудили за невиконання хлібоздачі на 3 роки, хату і господарство продали за 300 карбованців, а його самого відправили до Полтавської в'язниці. На запитання батька до суду, — який же він куркуль, коли він ціле життя працював у наймах, — суддя відповів: „Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому“.

Продержавши у в'язниці 3 місяці, батька випустили, як старого і хворого (він мав 71 рік). Прийшовши до села, він з матір'ю пішов до своєї хати, що стояла порожня. Прийшла міліція виганяти. Батько не виходив та упирався. Йому роздерли штани аж до пояса та витягли і його, і матір, за ноги, на вулицю. Батьки пішли попідтинню, аж поки я не забрав їх до Казахстану, вже з пухлими ногами.

Голови колгоспів мінялися у нас дуже часто. Були і свої і чужі. Були і ліпші, бували й гірші. Особливо боялися голови сільради у сусідньому селі Первозванівка кому-

ніста Михайлова. Той, як на кого напише, — „то вже й нема“. Як прийшли німці 1941 р. його було вбито.

Під час голоду 1933 року, моя сестра, що жила на хуторі Бедрати, за 3 кілометрів від нашого села, де було лише 10 хат, — мала вже пухлі ноги, але не вмерла, бо дуже мудро ховала зерно по стріхах. Мертвих сусідів — щоб групи не валялися — вона стягала до льоху та привалювала землею. Хутір цей пізніше зруйновано і заорано.

Сім'ї тих, що були засуджені й заслані, ввозили з нашого села на хутір Буцьківку, де було, 5 порожніх хат. До цих хат назвозили повно людей, що вимерли всі до одного. Ні одної живої душі серед них на хуторі не знайшли.

Під час голоду в нашому селі було зерно в колгоспних коморах, що їх охороняла озброєна варта. Комірнику колгоспу засудили на 5 років за те, що голодним людям потайки давав потроху зерна.

На полі сусіднього радгоспу цукрові буряки лишилися невикопаними на зиму. Поле охороняла озброєна сторожа, яка стріляла, ловила і віддавала під суд, але люди з навколішніх сел однаково йшли вночі та викопували мерзлі буряки.

Багато людей покидало все й пішло шукати рятунку. Пізніше такі люди поверталися до села. Селянин П. повернувся у 1935 році, коли хату його вже продала сільрада. П. звернувся до прокурора, щоб йому повернули його хату. Прокурор спитав: „А де ви були?“ Селянин відповів, що він з сім'єю їздив рятуватися від голоду на Донбас. Тоді прокурор почав кричати: „Люди вмирали з голоду, а ти тікав та тепер ще хочеш, щоб тобі хату повернути?“ Тоді П. сказав: „Товариш прокурор, а як же ви хотіли, щоб і я помер з голоду?“ Прокурор на це нічого не відповів. Довго ще селянин П. добивався і пізніше якось таки відсудив свою хату.

Росіяни про голод не хотіли навіть слухати. Наприклад: у 1938 році, на дослідній станції Петрівського радгоспу мені довелося розмовляти з росіянкою Пашевою. Коли я їй сказав, що в Україні в 1933 році багато людей вмерло з голоду, вона злісно відповіла: „Нікогда не поверю. А если они умирали — значит заслужили“.

КОЛОМАЦЬКИЙ РАЙОН, НА ХАРКІВЩИНІ.

Селянин П. Рудь, з села Чутове, Коломацького району, Харківської області,*) подає про це село такі, відомі йому дані.

Наше село мало до 1200 дворів. Розкуркулення провадилося з 1928 до 1930 року, а колективізація — з 1929 р. За весь час було розкуркулено 160 господарств, з них вигнано з хат 151, вивезено на цівніч лише 15 сімей, а 90 сімей розбіглися самі. Крім того, було засуджено і заслано за час колективізації 34 господарів.

Наслідком такого терору, а також безперервного тиску і примусу, решту селян таки загнали до колгоспу у 1929 році. Перегодом, ще того ж самого 1929 року, збиралися жінки і розтягли колгосп, себто позабирали кожна свою худобу й майно. Ніякі залякування та умовляння з боку сільської влади не помогли. Зараз після цього наїхало ГПУ, перевело арешти і відновило колгосп.

1931 року священника заарештували, церкву зачинили а пізніше — розвалили зовсім.

Після голоду 1933 року з мешканців нашого села нараховували вимерлих понад 700 людей. Крім того багато вмирало перехожих людей, що йшли шляхом, одні — на Харків, інші — на Полтаву. Більш як 1000 людей пішло десь рятуватися і якась частина з них безумовно загинула. Трупи закопували у масових могилах по 50 і більше в одній ямі, і своїх, і перехожих — підряд.

ДЕРКАЧІВСЬКИЙ РАЙОН, НА ХАРКІВЩИНІ.

Селянин В. Прокопенко, з села Підгороднє, Деркачівського району, Харківської області, розповідає, що село лежить біля Харкова. До колективізації воно мало 400 дворів. Після розкуркулення та примусової колективізації переважно жінки розтягли колгосп, при чому побили сільських активістів, а одного „тисячника“ вбили. ГПУ відповіло масовими арештами й розстрілами. Тоді ж заарештовано мого батька і двох моїх дядьків. Що з ними далі сталося ніхто нічого не добився, але від

(*) Саме перед цим ми подавали свідчення з с. Н. Кочубєвки „Чутівського району, Полтавської області“. Мусимо з'ясувати це, напевний погляд, протиріччя. І Коломак і Чутове лежать між Харковом і Полтавою. Люди в різні часи покинули ці рідні місцевості і подають їх так, як знали. У советській практиці, окремі місцевості то з одної області передаються до іншої, то утворюються нові області і райони. За ним люди, що не живуть там постійно, просто не можуть услідкувати.

того часу ніяких вісток від них не було. Сім'ї обох моїх дядьків цілком вимерли у 1933 році.

Церкву у нашому селі закрили у 1931 році й незабаром зруйнували. Священика забрало ГПУ.

Скільки вимерло людей у 1933 році, я сказати не можу, але вимерло кілька сот. Багато хат стояли пустками. Повмирили, між іншим, і червоні партизани з нашого села: Ткаченко, Зорченко та Присада з сім'ями. Дуже багато вмирало також перехожих людей. Труп ховали у великих снільних могилах. Багато перехожих людей вмирало на степу, де їх прикопували та заорювали.

БЛИЗНЕЦІВСЬКИЙ РАЙОН. НА ХАРКІВЩИНІ.

Селянин В. Гриб, з села Постоянівки, Близнецівського району, Харківської області, подає лише списки 85 осіб, яких він пригадав з вимерлих у його селі з голоду у 1933 році. Це далеко не всі, але більше пригадати він уже не може.

КРАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН, КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.

Селянин Дейнека розповідає про село Вереміївку, Красилівського району, К. Подільської області, в якому з 120 дворів розграбовано і викинуто з хат 31 господарство (наводиться список), з яких 7 сімей було вивезено на Сибір, а 4 господарів засуджено.

Селян силою загнали до колгоспу, не дивлячись на спротив і спроби розібрати своє майно. Колективізацію провадили: уповноважений ГПУ з району Мартинюк, уповноважений Райпарткому—Безсмертний та голова сільради Григорій Ковальчук. Головою колгоспу став Михайло Величко. Були і „тисячники“ — росіяни, але прізвищ їх я не знаю.

Церкву в нашому селі розібрали, а священик помер.

За участь у СВУ у нашому районі було розстріляно: голову Райвиконкому Рогозу, головного лікаря з райлікарні (прізвище якого вже забув), селян Костя Іванчука, Івана Томашівського та інших, яких я не знав особисто і тому не пам'ятаю.

Дейнека наводить список на 51 особу, включно з сільськими активістами, що вимерли з голоду у 1933 році та додає: „Ще вимерло з сотню душ, яких я забув.“

БОБРОВИЦЬКИЙ РАЙОН, НА ЧЕРНІГІВЦІНІ.

Семен Чередниченко народився у містечку Бобровиці Чернігівської області, що лежить за 78 кілометрів на схід від Києва. У 1933 році — пише Чередниченко — мені було всього 10 років і я знаю лише те, що відбувалося на нашій вулиці, яка мала назву Двірня. Ще зимою 1932-33 років, коли я ходив до школи, багато школярів були пухлі.

У 1933 році колгоспникам не дали ні одного грама на трудові та, крім того, ще ходили бригади „тисячників“ по хатах і шукали захованого збіжжя залізними щупами. У кого знаходили яких 5-10 кілограмів збіжжя, того судили й вивозили до концтаборів. На нашій вулиці поміж сусідів вмерли: Макаренко Семен, Макаренко Пилип, Дроб'язко Іван та Дроб'язко Леонід з жінкою.

У одної нашої сусідки вмер від голоду чоловік. Вона, бачучи, що надходить і дітям голодова смерть, одвезла своїх трьох дітей до м. Ніжина та покинула на вулиці, щоб їх забрали до дитячого притулку. Потім ця жінка весь час їх шукала, плакала за ними, але не знайшла.

До Бобровиці багато людей приходило на базар, щоб чогось дістати і багато з них вмирали на базарі або на станції. Одна жінка вмерла під нашим двором. Купити нічого не було можна, крім у „Торгсіні“, що був відкритий у Бобровиці у 1933 році та продавав усе, але лише за золото. багато людей виїжджало світ-заочі, не дивлячись на те, що ніяких документів влада не давала і на станції не продавали квитків за межі України.

Всього з населення Бобровиці вимерло з голоду 1933 року до 300 людей, яких ховали у спільних могилах по 30-50 трупів у кожній.

Усе це я пам'ятаю сам або казав мені мій батько.

ЗНАМ'ЯНСЬКИЙ РАЙОН, НА ХЕРСОНЦІНІ.*)

Г. Шумило пише, що він народився 1914 року на хуторі, біля села Трибунове, Доніно-Кам'янської сільради, Знам'янського району, Херсонської області. Батько мій мав велике господарство та 10 душ сім'ї, (сім синів і одна дочка).

Ще як я був зовсім малий, пам'ятаю що наїхали до нас червоноармії, ставили батька до стіни та стромляли в рот нагана. Потім забрали батька до в'язниці. Пам'я-

*) Тепер це, здається, Кіровоградська область.

таю також, що був великий голод у 1921 році. У 1926 році мене вигнали зі школи, як куркульського сина.

У березні 1928 року з нашого хутора, що складався з 8 дворів, розкуркулено 4 господарств. Батька з вечора викликали до сільради і заарештували. На другий день наїхали невідомі люди — „тисячники“ та активісти з сусіднього села, з яких пам'ятаю лише двох: {Шуліку Авдрія та Шуліку Івана.

Все наше майно склали на підводи й повезли до сільради. Старший наказав навіть зняти з мене чобітки; один Шуліка тримав, а другий постягав чоботи з ніг. Потім усіх нас в самій одежі, без речей, забрали на станцію Користівку і повезли. Після довгої дороги нас привезли на ст. Грязовець, деся біля Архангельська і примістили у військових касарнях, де побудували 4-х поверхові нари. Напхали туди людей, як оселедців у бочці, а далші партії українських селян гнали просто у ліс, щоб там самі будували собі бараки. Усіх чоловіків і хлопців погнали кілометрів за 20 рубати ліс. Там ми мусили будувати для себе курені з соснового дерева та гілля, щоб було де спати. З харчів видавали лише трохи хліба та гнилого оселедця, яких зовсім невистачало і всі були голодні.

Я та один з моїх братів покинули роботу та пішли зв'язаними стежками в Україну, йшли пішки; часом під'їжджали товаровими потягами, але перед станціями мусили вистрибувати з потягу на ходу. Прийшли ми на рідні місця деся улітку. Я став працювати у Гаврилівському радгоспі, а брата прийняли до колгоспу. Через кілька тижнів брата викликали до сільради, а звідти його забрало ГПУ і відтоді невідомо, де він подівся. Через якийсь час викликали й мене до сільради. Подітись ніде — мусив іти. У сільраді мені показали до яких дверей заходити. Там якийсь представник ГПУ спитав у мене документа з яким я повернувся. Я сказав, що дітей відпустили, а що посвідку я загубив дорогою. Він спитав у мене, де мої батько, мати, брати. Я відповів, що їхне відпускають і що вони залишилися там. Він ще подивився і сказав: Іди. Я вийшов з сільради і вирішив покинути радгосп.

Я одразу переїхав на Донбас, де працював у Макіївці та поступив до ФЗУ (Фабрично-Заводське Навчання). Незабаром комсомольська організація довідалася про моє походження; секретар комсомолу обізвав мене „кулацкой мордой“ та сказав, що мене висилалося без пра-

ва повороту, і що він мене заарештує й відправить назад. Я покинув ФЗУ, переїхав до Кадіївки й працював на будівництві залізниці та на копальні „Зелений Гай“. У Донбасі я пробув три роки 1929-31, але документів не мав. Все находився хтось, що приймав мене на роботу, а через деякий час про мене довідувалася „спецчасть“, і я мусив тікати. У 1932 році я переїхав до Середньої Азії та працював у тресті „Таджикгосстрой“, на будівництві „Мелькомбінату“, у місцевості Янгибазар, за 20 кілм. від м. Сталінабаду, деє біля перського кордону. Нарешті й тут довідалися про моє походження й відправили до тилового ополчення*). Був я в дев'ятсот... (дальшого номера вже не пам'ятаю) батальйоні, у Черновських копальнях, на станції Черновка, біля Чіти, аж за Байкалом. Робота в цих копальнях була дуже важка та ще вимагали різні політруки, щоб виконували по дві норми; а коли не виконуєш, значить — ворог народу і будеш замість 3-х, працювати 5 років.

У 1933 році я був у Таджикиській ССР. Там теж був голод, люди ходили пухлі та вмирали голодною смертю. Рятувалися лише тим, що ловили черепах, їли черепаші яйця, ішаків, собак, тощо.

У своїй місцевості я був під час війни і чув, що у 1933 році у нашому й усіх інших селах вимерло дуже багато людей.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН, НА СУМЩИНІ.

Селянин К. Діброва розповідає про своє село Вільшану Недригайлівського району, Сумської області.

У 1919 році у нашому селі лютував комуністичний продзагін з Росії, що робив реквізиції та звуцався з населення. Селяни на чолі з Данилом Пилипенком, озброївшись сільською зброєю, напали на загін щоб роззброїти його. Прибулий з Лебедина карний загін силою до 100 чоловік розстріляв 11 селян, що зовсім не брали участі в повстанні, а 20-тирічного Степана Росейка, що заступався за свого батька, прив'язали до хвоста молодого 3-х річного коня, що ще не запрягався і пустили вулицею. Поховали в одній труні розстріляного батька і позбирані по вулиці лише шматки тіла, що залишилися від сина.

У нашому селі було біля 1200 дворів; з вих розкуркулено 152 господарств, з яких 72 вивезено на далеку

*) Примусова праця замість військової служби для політично неблагонадійних.

північ. Крім цього, багато людей засуджено „трійками“ з „тисячників“. Цим засудженим оголошували термін кари, але більше від них не було жадної чутки і ніхто з них не повернувся.

Село було вороже наставлене проти влади і до 1929 року у нас не було жадного комуніста, крім найзджих, переважно росіян. До колгоспу селяни не вступали, не дивлячись на терор „тисячників“, призвіч яких не пригадую, насланих з Росії. Людей викидали з дітьми зимою на сніг, майно все вивозили до колгоспу, а хату замикали. По селу був наказ: хто пустить розкуркуленого до себе в хату — і тому те буде. Селянина Дмитра Криштопа, що, не дивлячись на загрозу, пустив до хати свою розкуркулену рідню, — так само викинули на сніг з малими дітьми і забрали все майно.

До колгоспу селян загнали силою. Але всі намагання поставити головою колгоспу присланого росіянина Павла Деева ні до чого не довели: селяни вибрали головою чоловіка з свого села. Тоді Деева призначили головою кооперації, а обраного селом голову колгоспу незабаром засудили за „саботаж“. Після цього знову обрали свого селянина, якого теж засуджено. Далі вже головували прислані. Всі переконалися, що спротив безнадійний.

У селі було дві церкви. Кам'яну зруйнували і цеглою висипали дорогу, а дерев'яну розібрало і спалило сільське начальство.

1933 року в селі вимерло від штучного голоду 714 людей, в тому числі 62 цілих сімейств, серед яких вимерла й сім'я священника Павла Бондаренка.

Люди були пухлі та настільки виснажені, що, наприклад, Павльо Шевченко пішов до лісу біля села, нарвав торбу липового листя, але так вибився з сили, що сів під деревом і вмер. Труп померлих ховали у масових могилах. Дітей-сиріт збирали до дитячого притулку при колгоспі, а потім їх відправили невідомо куди. Вже у 1934 році сільрада переписувала людей, але, мені здається, нічого не могла встановити, бо невідомо, чи людина вмерла, чи десь пішла рятуватися; частина тих, що їх записано мертвими, пізніше поверталися до села.

ГЛИНСЬКИЙ РАЙОН, НА СУМЩИНІ.

Селянин І. Іваненко розповідає про село Настасівку, Глинського району, Сумської області, в якому з 675 господарств розкуркулено, розграбовано, викинуто з хат

та вивезено на Сибір 105 сімейств. Решту селян примусом загнали до колгоспу. Церкву зруйновано, а священник зник з села.

Під час голоду 1933 року вимерло багато людей, яких створена колгоспом похоронна бригада збирала і звозила до масових могил. Скільки людей вимерло, — я не можу сказати

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН, ЗНА СУМЩИНИ.

Селянин А. Миколенко, з села Яблучного, Охтирського району, Сумської області, розповідає, що про голод 1921-22 років, коли багато людей було пухлих, — він чув лише від матері, бо сам був ще малий.

Розкуркулення та колективизація у с. Яблучному супроводжувалися масовими арештами і висилкою з сім'ями на Урал та Сибір. Миколенко подає списки висланих з сім'ями та заарештованих, але зазначає, що пригадати всіх уже не може.

До колгоспу селяни не писалися, за вступ до колгоспу не голосували, але проти вступу голосувати не могли. Свого майна до колгоспу не віддавали, аж поки наїхало ГПУ. Після цього весь реманент і худоба опинилися в колгоспі „Імени Ільїча“. В той час багатьох селян заарештували, в деяких хатах людей били, роздягали й роззували і забирали все „до квасолини“.

Під час одної з дальших хвиль арештів забрали священника, дяка та кількох євангеліків, що були в нашому селі. Церкву переробили на клуб.

У 1933 році голод шалів у нашому селі, але скільки вимерло людей, я, навіть приблизно, сказати не можу. Миколенко прикладає список лише 11 сімей, яких знав ближче і пам'ятає та які всі вимерли, в кількості 78 осіб. Але це далеко і далеко не всі. Багато людей розійшлося з села; багато ходили рятуватися до недалеких Іванівського та Улянівського радгоспів.

„Я сам був пухлий, їв жом та полову“ — пише Миколенко.

Були чутки, що до сусідніх сіл приїжджав секретар КП(б)У Постишев, але в нашому селі його не було.

Трупи померлих від штучного голоду селян звозили до масових могил і ховали по 40-50 людей в одній ямі.

Дітей, батьки яких вмерли з голоду, збирали до колгоспного дитячого притулку.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН, НА СУМЩИНІ.

Селянин І. Перепелиця розповідає про своє село Гудимівку, Лебединського району, Сумської області.

1919 року, за спротив більшовикам, з нашого села було розстріляно 19 чоловік. Партизанський загін Марфенка існував з 1920 до 1928 року і за цей час знищив біля 70 комуністів у околиці.

Село наше мало біля 1000 дворів, з яких біля півтори сотні розкуркулено, викинуто з хат і з них до 100 сімей вивезено на далеку північ. Стероризованих селян примусом загнали до колгоспу. Головами колгоспу були весь час прислані з Росії, які дуже часто мінялися, і лише останні роки перед війною держався присланий росіянин Романов, якого було забито з приходом німців.

Під час розкуркулення, колективізації й пізніше, до села весь час наїжджали уповноважені з центру („тисячники“), майже всі росіяни, які керували „роботою“ місцевого активу. Прізвищ їх я вже не пригадую.

1933 року в селі Гудимівці вимерло з голоду до трьох сотень людей, в тому числі 25 цілих родин. Померли й деякі активісти.

Померлих з голоду збирали й ховали до спільних могил.

Дітей - сиріг збирали до колгоспного дитячого приюту.

ТАЛАЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН, НА СУМЩИНІ.

Селянин Панас Нечипайло, з села Гаврилівки, Талалаївського району, Сумської області, розповідає про ті ж самі методи. На 800 господарств в селі розкуркулено біля 90. Вивезено на Урал 7 родин. Арештами, погрозами, тиском і примусом у 1929 році, „25-тисячниками“ та активом, створено колгосп; на голову прислано росіянина Фатєєва.

У 1933 році багато людей вимерло з голоду. „Їх кидали у великі ями, як тварину й закопували“. Ті, що вижили — „носили пухлі ноги“, себто були вже пухлі від голоду. Багато людей рятувалося втечею з села без документів, бо ніяких документів сільрада не видавала.

БІЛЯЇВСЬКИЙ РАЙОН, НА ОДЕЩИНІ.

С. Юшко розповідає, що по закінченні освіти, він потрапив на роботу до Біляївського району, Одеської області.

У лютому 1930 року, десь за місяць перед його приїздом туди, у зв'язку з масовим розкуркуленням та

примусовою колективізацією, у великому селі Градниці, що лежить на березі Дністра, за 40 кілометрів від Одеси, — повстали жінки. Вони розігнали всю місцеву владу та позабирали з колгоспу своє майно. Це одразу поширилося на сусідні села Біляївку та Яски і повторилося там. Прибувши з Одеси загони ГПУ, жорстоко придушили це повстання жінок та перевели арешти жінок, а ще більше чоловіків, які ніякої участі в повстанні не брали.

Багато людей тікало через Дністер до Румунії, але, — за винятком небагатьох, що їх заховали рідні, — всіх румунська влада видала советам.

Ближчих деталей я, на жаль, навести не можу, бо при цьому я не був і, хоч приїхав через місяць після цих подій, — важко було щось довідатись: місцеві люди про це зі страху мовчали.

МАКІВСЬКИЙ РАЙОН, СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТИ.

Максим Кочур розповідає, що у 1933 році він працював на залізниці, в районі станції Ханжонкове та обслуговував копальні: „Капітальна“, „Шмідт“, „Косіора“, №13, №17 та №17-біс.

В селах навколо копалень була та сама ситуація, що й по всій Україні: розкуркулення, колективізація, пляни хлібоздачі, викидання з хат, „тисячники“, обшуки, суди, арешти ГПУ. До копалень йшли шукати роботи і хлібної картки, щоб врятувати життя. Може половина з тих, що прибували на Донбас, доживали останні дні, а, часом, години, бо були зовсім пухлі і не схожі на людину. На роботу пухлих не брали. Навколо хлібних крамниць щодня стояли черги і вартувала міліція, а здала від черг стояв натовп голодних селян, які часто тут же вмирили. Часом хтось продавав денну пайку — 1000 або 800 грамів — з розрахунку 40 крб. за кіло. Але купувати по цій ціні могли лише рідкі одиниці, бо, наприклад, на залізниці, ремонтні робітники, стрілочники або зціпчики вагонів діставали на місяць 120-150 крб. бруто.

Пригадую з тих часів монолог одного п'яного російця-шахтаря: „У нас тепер смьчка шахтера с селом. Вот я продал свой паек хлеба — хоть сам голоден, за то есть за что выпить; а ему тоже хорошо: мой паек еще сутки продержит его на белом свете“.

По всіх станціях Донбасу і понад залізничною колією, скрізь лежали трупи селян або ще живі, що вже не могли стати на ноги, яких не встигали приборати. Го-

лодні селяни ходили та лежали також і на станційних коліях. Вони були до всього байдужі та зовсім не реагували на сигнали паротягів, через що на моїх очах деякі з них трапляли під колеса і гинули.

За яких 400 метрів від станції Ханжонкове, на копальні №17, на схилі гори, куди підвісні вагонетки скидають породу, — лежав голий труп, з чомусь піднятою догори лівою рукою. Цей труп лежав на моїх очах протягом двох місяців лютого і березня 1933 року, аж поки труп, потім рука, потім долоня, — зникли засипані породою.

На цей випадок, як і на всі інші, влада дивилася, неначе це були нормальні явища. А тодішня пропаганда істерично кричала, аж захлиналася: „Сломить сопроотивление класового врага!“ „Уничтожить кулачество, как класс!“ і т. і.

Щодо становища робітників, то, наприклад, я, діставав 800 грамів хліба на себе та 400 чи 300 грамів (вже не пригадую) на дружину. На мою матір я не діставав нічого протягом цілого півроку саме під час найбільшого голоду. Взагалі в той час влада недодавала робітникам харчових карток на членів родин.

Разом зі мною працював селянин, що жив у селі, кілометрів за 30 від Ханжонкова. Становище його було надзвичайно важке: він мав велику родину і мусив утримувати її, не одержуючи на членів родини ні однієї харчової картки. З його слів я знаю, що в їхньому селі вимерла майже половина людей. Назви села я вже на жаль, не пригадую.

МЕДЖИБІЖСЬКИЙ РАЙОН, НА ВІННИЧИНІ.

Селянин Безручко розповідає про своє село Шрубків, Меджибіжського району, Вінницької області, що мало біля 200 дворів та про сусіднє село Митківці — понад 150 дворів, того ж Меджибіжського району.

В обох селах колективізацію переведено терором і примусом, з розкуркуленням, грабунками, викиданням з хат на сніг, судами, „тисячниками“ і т. і.

У 1933 році в нашому селі вимерло, згідно з реєстрацією сільради, 700 душ, яких поховано „кагатами“, себто в спільні ями. У селі Митківцях з 150 дворів не лишилося ні одної живої душі: всі вимерли, крім, хіба, тих, що порозбігалися.

СТАРОБІЛЬСЬКИЙ РАЙОН, ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТИ.

Семен Мартинюк розповідає, що в кінці 1933 року йому довелося переїжджати через Старобільщину — північну частину Донбасу, цю, одну з найбагатших закутин Української Землі. Села стояли майже пусті; подвір'я й вулиці позаростали високими бур'янами, озимина ляшилася на стецу нежата.

Пізніше мені знову довелося бути в цих місцях. В опустілі села навезли росіян, але багато з них повернулося назад. Одним з мотивів було те, що тут треба було важко працювати і не лише чоловікам, але й жінкам, які у своїх лісах до цього не звикли.

ТРИКРАТСЬКИЙ РАЙОН, НА МИКОЛАЇВЩИНІ.

Селянин Панас Обруч розповідає про хутір Новий Ставок, Трикратського району, Миколаївської області, що мав у 1929 році 47 дворів.

Протягом 1929-1930 років усі 47 господарств розкуркулено, в тому числі 2-х селян — Йосипа Головка та Тимоша Ляшка — розстріляно. З сім'ї вивезено на далеку північ, а вся решта — 42 сімейств, розбіглися в усі сторони, головню на Донбас.

У КРИМУ.

Павло Лоза розповідає, що, ховаючись без документів, як розкуркулений, він на початку 1933 року опинився в Криму. У північній степовій частині Криму, заселеній у більшості українцями, села стояли такі самі зруйновані й обдерті, як в Україні. Зустрічалися пухлі з голоду люди. Поїхавши далі П. Лоза опинився у Севастополі.*) де його вразила страшна дорожнеча й величезні черги за хлібом по комерційних цінах.

З Севастополя я переїхав до м. Ялти та, як тесля, заробляв тим, що в одному місці, підправивши двері, у другому — підлогу і так ходив, щоб не бути на одному місці. Нарешті я став до роботи на перебудові Ялтинського приморського вокзалу. Там давали по 500 грамів хліба на день та суху рибу.

Татари ходили так само пухлі і хоч смертність з голоду не була масовою, але я не раз бачив пухлі трупи селян та татар.

*) Пізніше, приблизно від 1935 року, в'їзд до Севастополя дозволявся лише по спеціальних перепустках.

Я пишу лише те, що бачив, бо, і в ті часи, і пізніше я уникав розмов з людьми, щоб мене не розпитували і не викрили перед владою.

НА КУБАНІ.

Кількома словами нагадаємо про недавню історію цього краю. З наказу цариці Катерини II, року 1775, Москва зруйнувала Запорізьку Січ. Частина запорізьких козаків мусила вийти аж за Дунай; інших Москва використувала для охорони чорноморського узбережжя, під новою назвою Чорноморських козаків. Року 1792 цих козаків переведено на Кубань і до них почали приходити ті, що поверталися з-за Дунаю. Року 1813 переведено на Кубань козацькі полки бувшої Гетьманщини, а року 1832 набрано в Україні та надіслано на Кубань десятки тисяч дівчат. За 100 років Кубанське Козацьке Військо, ці прямі нащадки запорізьких козаків та частина селян, утікачів від панщини з України, — заселили цей край аж до Кавказьких гір.

Під час революції 1917 року Кубань проголосила свою волю до державности, з Козацькою Радою на чолі. Але подіями Кубань була відірвана від українського материка та попала під вплив російської білої армії Денікіна. Російські білогвардійці переслідували Кубанський самостійницький рух, убили Голову Ради М. Рябовола й інших. Цим фактом денікінська білогвардійщина у великій мірі допомогла перемозі большевиків.

Всупереч українському характерові Кубані, цей край опинився у складі РСФСР. За часів українізації в УССР у 1920-х роках, створено українські школи і пресу на Кубані, але цей рух було придушено червоною Москвою.

Хоч як по-звірячому жорстоко переводилися в Україні розкуркулення, колективізація і штучний голод 1932-33 років, на Кубані ці московські звірства переведено з ще більшою жорстокістю.

Пригадується зима 1930 року, в „6-м Отделении СЛОН-ОГПУ” (Соловецкие Лагери Особого Назначения — ОГПУ), на Кольському півострові, за полярним колом. Ми будували залізницю від роз'їзду Білого Мурманської залізниці до того місця у Хібінських горах, де тепер стоїть заполярне місто, з назвою спочатку — Хібіногорськ, а пізніше Кіровськ. Залізниця ще не була закінчена, а туди вже везли і на 16-й, і на 22 кілометр — розкуркулених з Кубані.

Одного дня, саме на тому місці, де ми підсипали колію баястром, серед лісу став потяг — паровоз з двома вагонами поперед себе. *) Конвой ГПУ одчинив двері вагону та подав команду вивантажуватися. За дверима вагону був сніг завтовшки півтора метра і мороз 40° за Цельсієм. Ніхто не вилазив. Тоді старший ускочив до вагону й, почавши від дверей, пхав у сніг чоловіків, дітей і жінок з немовлятами на руках. Чоловік викинутої з дитиною жінки кинувся на цього ката, але двос ГеПеУшників підняли його на багнетах рушниць і викинули через двері у сніг. Цілий день і багато наступних днів з роз'їзду Білого подавали по два вагони з цими нещасними людьми з Кубані. Їм наказали рубати ліс і будувати для себе бараки. Бараків ще не закінчено, а вже були десятки мертвих, переважно дітей. Поховати було ніде: скрізь під снігом були кам'яні скелі, на яких росли низькі полярні хвої.

Серед нас, в'язнів, була більша половина українців, в тому числі багато з Кубані. Одного дня, вже під час короткого полярного літа, ми працювали в лісі, недалеко від бараків з розкуркуленими кубанцями. Під час обіду ми розклали багаття, щоб відігнати комарів. Наш конвой сидів трохи далі, біля свого окремого багаття. Серед нас був кубанець, якого Бог обдарував голосом, що за інших умов міг би прикрасити не останню оперу. Він сидів задуманий. Потім своїм оксамитовим баритоновим заспівав соло-вступ: „Гей, Кубань, наш рідний краю... Підхопили і кубанці і ми, що теж знали і слова, і мелодію. Ця могутня пісня пливла, а з бараків почали виходити всі, хто там був. Якись невидимі нитки простягалися між кубанцями в'язнями і кубанцями напівв'язнями. Поки проспівалъ куплет, у думках кожного промайнула вся історія і всі історичні кривди... В очах у співаків стояли сльози... За яких 300 метрів, під бараками теж витирали сльози... Другого куплету вже не співали. Занадто важко... Є муки фізичні — це були муки душевні... Ще тяжчі від фізичних... Дальші думки перервав конвой: — „Давай, підмайся на роботу!“

До речі: пісню „Гей, Кубань, наш рідний краю“ кубанці вважають за свій гімн. Під советами цю пісню найсуворіше заборонено.

*) Залізниця ще була в такому стані „що від роз'їзду Білого могли проходити лише такі потяги з малими паровозами.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ РАЙОН, КРАСНОДАРСЬКОГО КРАЮ (КУБАНЬ)

Як свідчить кубанський козак Федір Селігор, станиця Полтавська, Слов'янського району, на Кубані мала 5600 дворів, з 28000 населення. За самостійницький рух під час революції у станиці переводили масові розстріли та палення дворів і біла, і червона Москва. Партизанський рух під проводом козацького осавула Рябокона проіснував до 1925 року і був зліквідований підступом у плавні Чубурголь. Менший загін Мілька Каленика протримався аж до приходу німців у 1942 році. Протягом 21 року!

Розкуркулення переведено у 1929-30 роках. З 5600 дворів розкуркулено 800 господарств, в тому числі 300 — одразу вивезено на північ, та інші 300 вигнано з власних хат. Крім того, понад 250 людей засуджено і заслано до концтаборів за невиконання хлібоздачі та чоловік з 40 розстріляно, з яких сьогодні пам'ятаю лише 16 (списка не містимо).

Розкуркулення і колективізацію переводили московські „25-тисячники“, військо ГПУ та свої лизоблюди, з яких пам'ятаю лише частину: свої та зайди зі станиці Полтавської — Кондра Т., Бреус М., Гавриленко А., Чернишов І., Рудький П., Кущевський П., Крутоголов П., Шишацький С., Мальцов П.; „тисячники“ — Лаврентьев, Чертков, Сіленков,

До колгоспу козаки не пішли. Худобу та реманент силою стягли до розкуркулених дворів, але, через пару місяців, жінки, під проводом удів — жінок червоних партизанів, — розігнали всю місцеву владу, зліквідували колгосп та розібрали все своє майно по дворах.

За участь у СВУ (Спілка Визволення України) виарештовано низку людей, яких, не знаючи їхньої дальшої долі, не можу називати, крім двох, яких розстріляли дорогою, ведучи до району: Микиту Лубенця та Кліма Селігора.

Церкви зірвано динамітом, а духовних осіб забрало ГПУ. Площу, де була церква, засаджено деревами і зроблено парк.

У 1932 році всю станицю Полтавську було вивезено на Урал. Біля Нижнього Тагілу протягом трьох місяців вимерло з голоду і холоду десятки тисяч кубанців. Трупи замучених нащадків славного Війська Запорізького скидали тисячами до масових могил.

„..... Імена їх, Ти, Господи, знаєш.....“

У станиці Полтавській з 5600 дворів залишилося... 48 родин. На місце вивезених до Нижнє-Тагильського гробовища вавезли поселенців з центральної Московщини, а станиці Полтавській дали нову назву: „станиця Красноармейская“.

ПЛАСТУНІВСЬКИЙ РАЙОН — КУБАНЬ.

Свідчення кубанського козака Дмитра Фесенка, зі станиці Старокорсунської, Пластунівського району, Краснодарського краю.

За повстання проти совєтів у 1920 році червона армія обстріляла станицю з бронепотягу, а потім, відтиснувши повстанців зі станиці, розстріляла 24 чоловік, яких, для більшого знущання, закопали у гній. Серед розстріляних були: Стороженко, Гаргуля, Бабанський та інші, яких вже не пам'ятаю.

Станиця Старокорсунська мала до 14000 населення. Розкуркулення та колективізацію провадили московські „тисячники“ за допомогою активістів, надісланих з інших місцевостей. Крім цього, до станиці прибув загін кавалерії ГПУ, що стояв весь час у бойовому поготівлі. З них усіх пам'ятаю лише прізвище Мухоморова, що був у них головною фігурою. Цей людомор — Мухоморов був і судовою і виконавчою владою. За спротив колективізації, населення зазнало різних людських репресій. Мухоморов арештовував та кілька разів вислав з станиці по 50-100 чоловік, Голови колгоспів дуже часто мінялися і тому їхніх прізвищ я не пам'ятаю, бо всі вони були прислані, чужі.

Для зламання спротиву колективізації прислано з Москви „ближайшого соратника — Лаазаря Мойсевича Кагановича“, який довгий час сидів у Ростові та керував усіма злочинами на місцях.

Ще у 1928 році священик та дяк були заарештовані, а церкву — зруйновано.

У 1932 році переведено масові арешти спеціально українського активу.

Після розкуркулення, масових арештів та висилки з сім'ями і без сімей, настав штучно створений голод 1932-33 років, після якого з 14000 населення лишилося напівживими біля 1000 людей. Від цього морду вимерли і колгоспники, і не колгоспники; вимерли і сільські вчителі, і, навіть, активісти. До станиці навезено росіян з Тульської, Курської та інших областей.

Сусідні з нашою станиці Воронізька, Дінська попали на „чорну дошку“ і доля їх була така ж сама як і нашої станиці.

ГІГАНТИ ІНДУСТРІ ТА „ПАРКИ КУЛЬТУРИ“ — НА ЛЮДСЬКИХ КІСТКАХ

Бувший селинин Іван Сухар пише:

Я розповідаю лише про ті події, які відбувалися безпосередньо на моїх очах. Факти і прізвиська подано правдиво, без перекручень і без перебільшень. Якщо треба буде ці факти ствердити — я готовий це зробити.

Місто Запоріжжя виросло з колишнього повітового міста Олександрівська, що мало до революції приблизно 20-25 тисяч населення і лежить кілометрів за 6 від Дніпрельстану нижче по Дніпру, на лівому березі. Промисловість Дніпрельстану почали розбудовувати з 1927 року, головним об'єктом якої були Алюмінієвий Комбінат та Запоріж. сталь. Місто Запоріжжя розрослося навколо Дніпрельстану, по обох боках Дніпра і перед війною 1941 року нараховувало понад 150 тисяч населення.

У 1933 році я працював на Запорізькому „Соцбудівництві“ грабарем, на копанні котлованів під доменні та мартенівські печі комбінату „Запоріжсталь“. Земляні роботи були весь час у прориві і, як на всіх роботах „соцбудівництва“, так і тут, широко застосовувалася система советського „соцзмагання“. Я працював у так званій Київській артіль, яка „соцзмагалася“ з Ніженською артілью. По суті це не була жадна артіль, а лише так називалася. У нашій артіль був уповноважений Луцик (ім'я вже не пам'ятаю), який, приймаючи на працю робітників, не домагався і не додивлявся документів, а просто було спитати: „Папери є? Як прізвисьце?“ Записав було прізвисьце і скаже: „Йди до такої групи“. За те, що він у своїй артіль давав притулок для всіх гнаних і переслідуваних куркулів, його було знято з роботи і віддано під суд.

Замість усуненого Луцика, прийшов новий уповноважений „Товариш Андрей Васильевич Литвинов“, що, як пізніше виявилось з його слів, був у числі „25-тисячників“.

Одночасно у Ніжинській артіль було так само усунено уповноваженого Івана Сидоренка і замінено Май Абрамовичем Гензелем.

Як приймав робітників Луцик, Литвинов докладно звав і заходився перевіряти всіх своїх робітників. Декого

він віддав до рук ГПУ, декого вигнав, а багато 'робітників, побачивши таку загрозу, розбіглися шукати іншого „соцбудівництва“. За короткий час замість 500 грабарів, що робили при Луцаку, залишилося в нашій артілі лише 215. Але і ці для Літвинова не були певні і він часто казав: „Ето все сволота, которая скрывалась под крыльшком Луцька.

У нашій артілі був груповод, що жив під прибраним прізвиськом Сірій, який теж був з розкуркулених і відповідних документів не мав. Літвинов знав про його непевне становище, але знав також, що Сірій має великий досвід у праці та є цінним працівником. Він вирішив використати Сірого, знаючи, що останній не зможе відмовитись, бо ще має при собі сім'ю і тому лопне, а завдання виконає, а потім — як часто казав Літвинов — „Из наших рук не уйдешь“. Десь у червні 1933 року Літвинов викликав до себе груповода Сірого і запропонував йому „соцнагрузку“: крім його групи у 25 одиниць, протягом 2-х днів організувати й керувати ще однією групою в 60 одиниць (60 людей з підводами).

У Сірого не було виходу і він не міг відмовитися, але спитав: „Як же організувати групу, коли людей немає?“ Літвинов залюбки залізся сміхом і промовив: „У нас 170 мільйонів народу і коли, і скільки буде треба, стільки партія і уряд нам на соцбудівництво надішле. До нас прибуває робоча сила і через 2 дні прибуде перша партія з 60 чоловік, яку треба негайно включити у „соцзмагання“, бо ми з виконанням узятих на себе зобов'язань відстаємо.“

На третій день після цієї розмови, ввечері, дійсно прибуло 60 чоловік. Це були селяни, наwerbовані на роботу в околиці Білої Церкви, на Київщині. Їх збирали у місті Білій Церкві у церковному приміщенні і там вони чекали на відправку по 3-4 дні. Багато з них вмерло, не дочекавшись відправки, багато вмерло дорогою, а з тих, що були, ще живі 60 чоловік привели до нас. Вони не здібні були навіть ходити; меншість з них була виснажена і напівпухла, більшість — була настільки пухла, що ці люди виглядали, як якісь пухирі, наповнені повітрям. Пухле було все тіло; місцями шкіра потріскалася і з цих ран текла не кров, а якась рідина.

Подивившись на цих нещасних людей, груповод Сірій взявся за голову руками й пішов до завідуючого ідальні, у якого, як він знав, ще були людські почуття. Не дивлячись на державні приписи, завідальні видав

цим людям вечерю: по тарілці юшки, по ложці немасце-ної пшоняної каші та по 50 грамів хліба. Ще цього ж вечора завідальні встиг прикріпити хлібні картки на цих людей до крамниці, одержав хліб на завтра та видав по 300 грамів кожному ввечері, а по 500 грамів лишив на другий день. З цих 60 людей, вісім на ранок були мертвими, а 5 — непритомними, які цього ж дня теж померли.

„Товарищу Литвинову“ мертві не завдавали жадного клопоту, натомість клопіт завдавали живі. Йому треба було, щоб виїхало на роботу 90 нових грабарок, а виїхало лише 12. Таким чином, його плян успішного „соц-змагання“ зірвався. Винний в усьому став груповод Сірий, що „не сумел організувати стопроцентний вихід на роботу“. Коли Літвинов довідався, що всім цим людям харчовий приділ було видано ще з вечора, він почав істерично кричати і лаятись, забрав усі харчові картки, в тому числі й Сірого. Потім картки повернув і наказав видавати хліб не зранку, як було досі, а ввечері, лише тим, які відпрацювали день. За незаконну видачу вечері й хліба прибулим, Літвинов оголосив завідальні „сувору догану з попередженням“ (третя знизу совєтська дисциплінарна кара).

Груповий Сірий і стара група з 25 чоловік вирішили рятувати цих людей: вони запрягали їм коней, саджали на підводи всіх, крім непритомних і вивозили у кар'єр, щоб вони не лишилися без пайка. До праці вони були зовсім непридатні і, лише протягом перших 5 днів, вимерло 37 чоловік.

Поруч з розбудовою промисловости, розбудовувалося і місто Запоріжжя. Я жив у виселку „імени Тельмана“. Між цим виселком і Зеленим Яром було одведено площу приблизно 2 1/2-3 гектара під кладовище, від якого я мешкав за 120-150 метрів. До 1933 року на кладовищі використано лише малу частину під могили людей, що вмерли природньою смертю. Протягом 1933 року всю цю площу буквально забито трупами людей, що вмирали від плянового голоду. Великі ями для масових могил копали поверх одиночних могил, бо тут копати було значно легше. Скільки поховано на цьому жахливому гробовищі — ніхто сказати не в силі, навіть сам „найгеніяльніший“ душоуб Сталін, бо день-у-день їздили по всьому місті й околицях підводи, збирали трупи, привозили до готової ями, скидали як дрова і — коли була повна — пригор-

тали землею. Ніхто цих жертв не реєстрував, навіть не рахував.

Хто ж похований на цьому гробовищі?

— Українські селяни-хлібороби, чоловіки, жінки, діти, що прийшли на ці „соцстройки“ по вербовці й одинцем, і ті, що з Білої Церкви, і з усіх інших частин України, і з ближчих околиць. Ті, що ще живими добралися до Запоріжжя, але були в такому стані, що вже робити не могли, а, коли, навіть, їм хтось і допомагав, та ця допомога їх уже не рятувала. Тут поховано і тих, що їх виснажених або півцухлих забрали до „тылового ополчення“ відбувати трудову повинність. Тут поховано і в'язнів, засуджених „виїзними трійками“ — судами з „тисячників“ — пухлих селян, що їх тримали на 13-а та 14-му виселках і подня ганяли під конвоєм до роботи, поки ще був живий.

Розкажу для прикладу про одну засуджену жінку-в'язня, що похована на цьому кладовищі, і яку я особисто знав.

У селі Жеребці, Оріхівського району, Запорізької області, у колгоспі „Прогрес“, жила сім'я Івана Діброви. У 1933 році він умер з голоду, коли вже почало наливатися жито. Його дружина Прісьька Діброва лишилася пухла з піст'юма малими теж пухлими дітьми. На її приватному городі, коло хати у них було посіяно може 0,10 (сотих) гектара жита. Мати чекала на це жито буквально по годинах і, як тільки показалося зерно, нажала 4 снопи, поставила під хатою на сонці сушити, простелила у сінях ряднину і почала праником молотити. У цей час до неї зайшли: голова сільради Максим Наумов, голова колгоспу С. Михайличенко і агротехнік Павло Грабко. Голова сільради примусив молотити далі та перевіяти. Потім зважили скільки жита вийшло з 4-х снопів і склали акта, заборонивши без дозволу жати далі. Через пару днів, коли жито вже зовсім дозріло, знову прийшли ці три особи з двома колгоспниками, наказали нажати 4 снопи, помолотили зважили і склали акта, з якого виявилася різниця майже наполовину.

Через кілька днів Прісььку Діброву судив суд, який ще до того встановив, що вона походить з куркульської родини Савченків, яких у 1930 році було вивезено... мабуть сам Господь знає куди. Цю матір піст'юх дітей, за її власне жито, „пролетарський суд“ засудив на три з половиною роки, як „чужд'їй елемент, за вредительство и саботаж“. Її відправили до Запорізької трудколонії,

на 13-а виселок, де вона через 2 тижні вмерла і була теж вкинута в одну з масових могил.

Коли закінчилося вимирання з голоду людей, вся площа кладовища була зрита і заповнена могилами. У 1935 році постановою Міської Ради це кладовище було закрите і відкрито нове, кілометрів за півтора-два вище по Капустяній Балці, проти 13-а виселка.

Приблизно через місяць після постанови Міської Ради, однієї ночі загули трактори, а, коли я вийшов уранці, то побачив, що вся площа кладовища зорана і заволочена. Коли я прийшов з роботи, вся площа за день була підготовлена до посадки дерев. Моя дружина сказала, що тут цілий день працювали в'язні. Через пару днів на місці кладовища виріс „Парк культури і відпочинку“... на трупах замордованих голодом людей.

До самої війни 1941 року цей парк тримали у порядку, але він завжди пустував: усі люди знали й обминали це жахливе місце. Щоб якось привчити людей, тут влаштовували різні летючі концерти; доходили до такого цинізму, що влаштовували спеціально українські концерти та виступи капели бандуристів, які кожний українець так любить. Але все було даремне: ніхто до цього парку не ходив.

ПОТЯГОМ ПО УКРАЇНІ.

Розповідає агроном Р. Біленький.

Приблизно в березні 1933 року мені довелося подорожувати залізницею від Києва до південної частини Донбасу.

Про катастрофальний голод по селах всі знали, але про це не говорилось. Я уважно слідкував за всім, що можна було бачити через вікно вагона. Особливо на вузлових станціях, як Гребінка, Ромодан, Полтава, Харків, Лозова, Сінельнікове, Чапліне, кидалися увічі пухлі від голоду селяни, що продавали всякі речі: сільський одяг, жіночі хустки, плахти, рушники, ковдри, смушки, полотна і взагалі все наявне, що досі лежало в сільській скрині та що можна було продати. Оддавали все за безцінок, але купувати було нікому. Метою було: уторгувати грошей на квиток, щоб десь їхати. По станціях, під озброєною охороною, вантажили до вагонів збіжжя для вивозу „вглубь страны“, до Московщини.

На станції Гребінка до нашого вагону всіли дві селянки з дітьми. З виразом якогось переляку, чи жаху,

на змучених виразно пухлих обличчях, вони нерішуче зачинили за собою двері та стояли на проході.

Це був швидкий потяг Шепетівка — Баку, який на дрібних станціях не ставав. Через, це, а також тому, що вагон був повний ще з Києва, в нашому вагоні досі ще не було нікого з голодуючих селян.

Хоч у вагоні було досить тісно, в нашому переділі всі посунулися на лавах і запросили жінок сідати. Вони тримали дітей за руки. Речей у них не було, крім невеличких клунків у кожної жінки. Вони нерішуче сіли і на запитання відповідали, що їдуть на Донбас; там є люди з їхнього села; там можна дістати хліба і може вони стануть де на роботу, але не знають, як бути з дітьми.

Маленький хлопчик, років чотирьох, якого мати посадила на коліна, обізвався: „Мамо, їсти!“ Жінка подивилася на дитину поглядом, наповненим болем і почала розв'язувати клунка, витягла з нього щось чорне, спечене як корж, одломила по маленькому шматочку і дала дітям, Пасажири заворошилися, полізли до своїх валізок, чи кошиків та давали — хто що мав.

— „Дивиться, мамо, хліб!“ — скрикнула дівчинка, коли хтось простяг четвертину стандартної глевкої советської хлібини, що видавалася на картки.

Діти разом кинулись немов хотіли вирвати цей хліб кожен собі й їсти... тільки їсти... Їхні очі загорілися, мабуть, як у голдних звірят. Але це тривало якусь коротку хвилину: з усіх переділів вагону пасажири приносили дещо з їжі і в наступну хвилину діти вже жадібно їли, заздрісно дивлячись, як приносили і давали матерям, хто що мав. Хтось зауважив, що не можна одразу багато їсти. Матері тримали на колінах принесене. По обличчі покотилися рясні сльози і раптом обидві жінки вибухли нестримними риданнями... Слідом заплакали діти і мабуть усі інші жінки з вагону. Чоловіки не витримували й, одвертаючись, змахували болючі сльози.

Наступила якась психічна розрядка. Щось урвалося. Те, про що люди думали кожний собі, тепер передалося всім і опанувало цілим вагоном.

Я одвернувся і дивився крізь вікно у місячну ніч. Потяг мчав степом. За вікном пробігали розкидані по стецу хутори, колись веселі й багаті, тепер знищені й мертві, без ознак життя. На серці було нестерпно важко. Я думав про цих жінок з дітьми і тисячі тисяч інших опухлих хліборобів, що, зіптивши коржа з останнього буряка та половини, кидали рідну хату і рідне село і йшли

у безвість, щоб сконати у муках на ближчій, чи дальшій станції, чи на бруках міст, чи в спеціальних невідомих місцях, куди міліція звозить їх напівмертвих, збираючи по містах автомашинами. Звозять не для того, щоб врятувати життя, а щоб умирати не на очах у всіх.

Нарешті жінки трохи заспокоїлись. Одна з них почала розповідати типову, жахливу трагедію. Чоловіка забрало ГПУ. Цілу зиму сиділи в нетопленій хаті й харчувалися огірками, капустию та буряками. До буряків домішували полову й пекли коржі. Почали пухнути. За останніх два тижні вмерли її батьки і троє дітей. Поховати не було сили. Вона витягала мертвих з хати й прикопувала на городі в мерзлій землі. На їхній вулиці є хати, де вимерли цілі сім'ї та так і лежать мертві по хатах. Розуміючи, що дні її пораховані, вона забрала дітей і пішла на станцію. У неї ще було трохи грошей, але квитка на потяг їй не дали, бо вимагали довідку з сільради. Вона відчувала, що втрачає останні сили і вже думала, що на станції їй доведеться загинати. Аж знайшовся якийсь залізничник, приніс скибочку хліба, узяв квитка та всадив до цього вагону.

Мені невідомо, хто їхав у вагоні. Я бачив тільки, що всі ці люди, яких звела до купи подоріж, щоб через одну, чи десять годин розійтися і ніколи не побачитись, на якийсь короткий час скинули з себе обов'язкову маску советської лояльності. Висловлювалося одверте обурення з факту, що на очах у всіх, на одній і тій же станції можна бачити, як вантажать ешелони хліба і на станційному бруку лежать пухлі або мертві з голоду хлібороби, що те зерно сіяли і збирали.

У Лозовій я пересів на інший потяг, а перед світом прибув на ст. Просяна. До села Малої Михайлівки, Васильківського району, в ті часи Дніпропетровської області, я добрався саме як розвідняло. Я знав це село ще до його знищення. Це багата степова частина України, з важким чорноземом, що родив нормально понад 200 пудів пшениці з десятини. Село раніше тонуло в садках, виблискуючи чепурними, білими, просторими хатами, з красивою великою церквою посеред села, з великими скиртами біля кожного двору. Замість цього я побачив руїну: стояли облуплені, частково розібрані, часто з розкритою стріхою й без вікон, — хати. Навколо хат — пустка. Ні огорожі, ні колишніх клунь, стаснь, повіток, скирт, садків, — не було. Де-не-де стояло дерево або кущ. Навколо була мертва тиша. Не чути було ні собак, ні пів-

нів, ні реву худоби, чи іржання коней, ні скрипу криничних журавлів, ні людського голосу, ні взагалі всіх тих характерних звуків села, що зустрічало день. Була темна советська ніч... Стояв мороз надворі й на душі... На все село може з п'ятьох димарів підіймався у морозне небо дим; решта хат стояла без ознак життя. На вулицях я не бачив людей.

У селі — тіж самі оповідання. Від живих наїхали „стотисячники“. Забирали все, що можна було забрати. Почалися арешти. Якогось організованого спротиву не було, але в окремих хатах були трагічні сцени. Одного дня наїхало військо ГПУ та обсадило село. Зі списками під'їздили вантажними автомашинами до хат. Дозволяли брати лише потроху найнеобхідніших речей і зразу одвозили на станцію Просяну, де вже стояли наготовані вагони. Вивезли може четвертину села. Пухнути почали ще до Різдва. Після Різдва — почали мерти. Спочатку звозили трупи до лікарні й складали у повітці, бо ховати було нікому. Потім перестали звозити і трупи лежать по хатах. Були випадки самогубств цілими сім'ями чадом. Багато людей повийздило десь з села ще раніше. Деякі вже пухлі поїхали в світ-заочі, по хліб. Зараз по хатах ще є напівживі люди, дні, навіть години яких, пороховані.

РЕИД МОЛОТОВА ПО УКРАЇНІ.

Розповідає бувший службовець однієї районової установи Козельщанського району, Полтавської області, Барабаш.

Район називався спочатку Брагадирівським, з центром у селі Ганнівці, яке було переіменоване на Бригадирівку. Козельщина — маленьке село, що лежить по схилу гори, а нагорі був дівочий монастир. З приходом советської влади чорниць було, звичайно, розігнано. Через те, що навколо монастиря було багато будівель та монастирських гостинниць, до цих будівель і було перенесено районний центр, а район став називатися Козельщанським. Козельщина лежить на залізничній лінії між Полтавою та Кременчуком, але станції не має. Метрів за 300 від монастиря, на рейках, ще за монастирських часів було побудовано плятформу, з маленькою касою для продажу квитків. Тут сплянуться лише всі пасажирські потяги: Харків — Одеса, Харків — Херсон, Одеса — Мілерове.

Козельщанський та інші навколишні "райони" зимою 1932-33 років, кажучи советським жаргоном, — „проявляли преступное благодушие к выполнению важнейшего задания партии и правительства — хлебосдаче“. У цих районах все переводилося за тією ж самою схемою, як і по всій Україні: зерно зпід молотарки вивозилося на залізницю; провадилися арешти й інші репресії, але в цьому році загальних трусів по селах не робили і пляну хлібоздачі далеко не виконали.

Десь у листопаді або грудні 1932 року, в Козельщині було скликано міжрайонову нараду вузької партійної верхівки з довколишніх районів: „уповноважених ЦК“ (з апарату „тисячників“) та секретарів Райпаркомів. Не знаю, що вони радили на тій нараді, але раптом у районних установах зчинилася незвичайна метушня.

Я вже згадував, що в Козельщині немає ні станції, ні жадної стрілки, а просто: дві залізничні рейки. Приблизно о 10 годині ранку, проти Козельщини став допоміжний потяг (потяг для ліквідації залізничних аварій), за півгодини поставив залізничну стрілку, побудував від колії тупик і зник у напрямку Кременчука. Через півгодини прийшов особовий потяг, що складався з паротягу, платформ, з особовими автомашинами на ній та трьох салон-вагонів. Увесь рух у напрямку залізниці був припинений. Цим потягом прибув тодішній „Председатель Совнаркома СССР“ пізніший „Народный Комиссар по Иностранным Делах, член Политбюро ЦК-ВКП(б), „ближайший соратник великого Сталина“, — Вячеслав Михайлович Молотов“. Через вікно службового приміщення я міг спостерігати цей „високий“ потяг і весь рух біля нього. Відстань була не більша, як 300 метрів. Навколо потягу стояла військова охорона ГПУ. До заднього вагону, де на дверях стояло двоє вартових, заходило одразу по двох людей, мабуть районні „уповноважені ЦК“ та секретарі Райпаркомів. Аудієнції тяглися по 10-15 хвилин. „Ближайший соратник“ навіть не вилазив з вагону. Простоявши години з півтори, потяг зник у напрямку Полтави. Слідом прийшов допоміжний потяг і за 10 хвилин зняв стрілку й тупик.

Того ж дня зникли „уповноважений ЦК“ та Секретар Райпаркому Козельщанського району та деякі з інших районів. Прізвищ їх я вже, на жаль, не пригадую, бо взагалі я там працював недовго. На другий день, на місці знятих, прибули нові „вожді“ району і значче поповнення „тисячників“.

Після цього випадку, були балачки — і цьому можна вірити, — що зняті з посад районів провідники намагалися довести Молотову, що більше хліба в районі нема, що населення вже голодує. Цим вони показали перед „ближайшим“ відсутність „большевицкой напористости“ і вони негайно зникли з Козельщанського обр'ю.

Накручений „ближайшим“ апарат, шалів по селах, роблячи тотальні труси, забираючи навіть торбинки з городнім насінням, печений хліб, виливаючи геть зварену страву. Виїзні Сесії Обласного Суду (з „тисячників“) судили селян, судили активістів, судили голів колгоспів та сільрад; судили за злостиве невиконня пляну, за саботаж, за шкідництво, за контрреволюцію та по „закону от 7 августа 1932 года“. Плян хлібоздачі так, очевидно, і лишився невиконаний, але успіх запляновачого штучного голоду був забезпечений: по селах Козельщанського району в 1933 році люди мерли з голоду так само „п'яново“, як і скрізь в Україні.

До свідчення Барабаша мусимо ще додати, що прослідкувати за рухом особового потягу Молотова дуже важко, але факт, що він був не лише в Козельщині. Нам доводилося чути, що цей потяг бачили і десь в районі Прилук. Там „ближайший“ навіть вилазив зі свого опанцерованого салон-вагону і виїздивав своїм опанцерованим автотом. На жаль, докладніших відомостей про це під руками немає.

„...ЧЕЛОВЕК ПРОХОДИТ КАК ХАЗЯИН НЕОБЪЯТНОЙ РОДИНЫ СВОЕЙ...“ (з советської пісні).

Інженер М. Ломака розповідає:

Особливо в роках 1932 та 1933 складалося так, що я ніде не засиджувався довго. На початку 1932 року я працював на будівництві меланжевого комбінату, у місті Барнаулі, Алтайського краю (Сибір). На цьому будівництві працювало майже половина українців; в Україні, з Кубані, з Західного Сибіру. Зі спостережень та розмов виходило, що в Алтайському Краї, у Західному Сибіру та особливо у тій частині, що зветься Барабинським степом (Славгород, Павлодар, Татарська) і де більшу частину населення складають українці, що переселилися сюди у 1900-х роках, — „тисячники“ шаліли майже так, як і в Україні. Корінні сибіряки з російською мовою, ставилися до „социалистического переустройства села“ вороже. Становище киргизів було

важкє; їх можна було бачити скрізь, виснажених та голондних. У Барнаулі, крім приділу по картках та обідів у робітничій їдальні (теж по картках), майже нічого не можна було купити.

У травні 1932 року, я мусив залишити Барнаул. Одразу виявилося, що дістати залізничний квиток — справа не легка: на залізничній станції, на віконці квиткової каси, перед прибуттям потягу, вивішувалося табличку з написом „мест нет“; на міській станції, що заздалегідь продавала квитки, черга за квитками ставала з вечора і чекала цілу ніч. Я витратив пару днів поки дістав потрібного мені квитка. У Новосибірську я мусив пересідати на інший потяг у напрямку Москви і, хоч я мав транзитний квиток, що було великою перевагою перед тими, що зовсім не мали квитка, — закомпостувати (відмітити у касі) квитка і потрасти до потягу було складною проблемою. Не тільки сама станція, а і привокзальна площа, і прилеглі вулиці, були забиті селянами киргизами, узбеками, з дітьми, з клунками. Люди лежали під голим небом тижнями, намагаючись виїхати будь куди, аби з цієї станції, але без наслідків. Нарешті влада подавала додатковий потяг і хоч не всі, але десь виїздили.

З великими труднощами виїхав з Новосибірську і я та опинився на одному будівництві у м. Борисоглебську, здається Воронізької області (тоді Ц.Ч.О.) РСФСР і тут жив деякий час.

На початку 1933 року, коли в Україні вже шалів голод, до мене двічі приїздила сестра. Перший раз я купив для неї на базарі в Борисоглебську кілограмів з 20 житньої муки та лантух картоплі. Муку сестра повезла з собою у валізках, а картоплю ми запили, написали адресу і здали до багажу. Цього багажу сестра ніколи не отримала. Після може десятиох скарг та місяців зо три очікування, вона нарешті дістала повідомлення, що „груз по квитанції №... конфіскован на станції Поворино Ю.В.ж.д.“. За другим разом, залізничне ГПУ на станції Куп'янське одібрало у неї муку і ще деякі продукти.

Висновок: під час голоду в Україні 1933 року, щоб забезпечити успішність плянкового голоду, влада відбирала харчові продукти на межі РСФСР — УССР.

На початку квітня 1933 року я виїхав з Борисоглебська та переїхав до м. Бежиці, що пізніше дістало назву Орджонікідзеград, Брянської області РСФСР. Я працю-

вав на будівництві сталеливарного заводу. Тут також було повно українців. Хліб — по картках, без перебоїв. На ринку хліба не було, але картоплі й інших продуктів — скільки хочеш. Сестра приїздила до мене і сюди, але на останніх станціях по українському боці — Зернове та Хутір-Михайлівський — стояли сильні загоны залізничного ГПУ, що з України не випускали голодуючих селян, а з Росії — продуктів.

Це — факт, до якого коментарі, гадаємо, зайві.

У 1934 році, доля закинула мене до глухого Порецького району, Горьківського (Горький — колишній Нижній Новгород) краю, РСФСР. Порецькоє лежить далеко від залізниці і, ще ідучи до нього, я побачив по селах церкви з хрестами. Це була саме неділя і, в'їхавши в село, я почув як раптом... задзвонили в усі дзвони. Коли я запитав пояснень, мені сказали, що свого часу, комсомольці хотіли зняти дзвони, але народ не дав (?).

Різнючі занадто кидалися у вічі: „избы“ стояли обгороджені, різні господарські будівлі стояли на своїх місцях. „В колхоз“ пішли без особливого ентузіязму, але пішли. Хто відмовився — лишився „единоличником“. У колгоспі з самого початку давали по 2-3 кгр. зерна на трудодень. Під час „ликвідації кулачества, как класса“, у найбільш заможніх селян забрали землю і худобу. Ніяких висилок з сім'ями не було. Щось пару людей заарештували „которые агитировали против власти“. Нічого з того жаху, який я бачив в Україні, — тут не було. Про апарат „тисячників“ тут знали лише з газет.

Психіка, звичаї та побут російського селянина значно відмінні від українського. З „общинного“ землеволодіння, яке віддавна мало широке застосування, на Московщині і при якому землю щороку переділювалося „на души“, їм легше було погодитися з протипродюбною формою колгоспів. Тим більше при зовсім іншій політиці, пляні хлібовикачки та при зовсім інших методах у підході російської комуністичної влади супроти свого народу.

Кремлівська кліка на чолі з Сталіним, не мала ніяких поррахунків з населенням центральних російських теренів. Це мало і має досі велике значення. Саме в етнографічній Росії більшовизм знайшов той ґрунт, на якому одразу прищепився і ще з перших років мав там головну опору в усій дальшій боротьбі з „сепаратистскими окраинами“. Це знають кремлівські володарі, це знає і кожна думаюча підсоветська людина, крім тих, що знати цього не хотіли, або вдавали, що не знають. У

червоної гвардії та червоної армії часів громадянської війни, були китайці, були лотиши, були й українці, але це були краплі у російському морі.

На цьому ми закінчимо переказ спогадів живих свідків голоду 1933 року і повернемося до подій голодової катастрофи, повернемося знову в Україну.

СТОЛИЦЯ УССР² — ХАРКІВ.

Харків — найбільше місто України за кількістю населення; найбільше місто тієї частини Української Землі, яка зветься Слобожанщиною; бувше губерніяльне місто, зі значною машинобудівельною та іншою індустрією ще з дореволюційних часів. Лежить воно в північно-східній частині України, недалеко від кордону з Росією. Після невдалої спроби большевицького перевороту й захоплення влади в Києві, у грудні 1917 року, московські большевики, за участю частини осіб українського походження, створили у Харкові Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет у протигагу Українській Центральній Раді Української Народньої Республіки у Києві. Це перший у практиці червоної Москви експеримент назовні, який їй цілковито вдався і який вона з охотою повторювала і повторює в своїй далішій практиці: уряд Куусінена під час советсько-фінської війни, Люблінський Комітет Визволення Польщі під час 2-ої світової війни, Чунциньський уряд у Китаї, уряд Східнонімецької Народньо-Демократичної Республіки. Усі ці явища є незмінним повторенням українсько-харківського зразка, з тими самими завданнями: прикриваючись цим, за допомогою демагогії та московської збройної сили розкласти й підкорити чужі країни.

Після цілковитого опанування України, столицею так і лишився Харків аж до 1934 року, коли центр перенесено до історичної столиці України — Києва.

Отже, перенесемося до Харкова і подивимось, що робилося в ньому під час голоду, весною 1933 року.

Населення харчується по картках ще від 1929 року. Норми хліба: 200 грамів для непрацюючих членів родини, 400 грамів для службовців, 600-800 грамів для робітників та зрівняних з ними інженерно-технічних робітників, в залежності від галузі виробництва. *)

Були ще окремі крамниці, що продавали хліб без карток по комерційних цінах, по 3 крб. 50 коп. за кіло-

*) Норми наведено з пам'яті і думаємо, що в них немає помилки.

грам. За хлібом, і по картках, і за комерційним — величезні черги, до яких стають ще з вечора, коли хочуть мати більше шансів на одержання. Можна простояти цілу ніч і втратити цілий ранок, щоб, вже перед дверима крамниці, або навіть у середині крамниці почути заяву продавця, що хліба більше немає. У чергах — безладдя, нахабство, скандали, з лайками до російської брудної включно.

Інші харчові продукти видаються нестало, як коли, в невизначеній наперед кількості та в невизначений час — хто захопить. Теж страшні черги, що пригнічують людину, руйнують її нерви і на кожному кроці підкреслюють, як низько поставлено людину по шию в багні советського життя „в стране победившего социализма...”

По заводах, великих установах учбових закладах, — зачинені крамниці, що звуться на советському жаргоні „закрытие распределители“, з солідними чергами, але меншими і з різною якістю постачання. Також — їдальні, чи великі „фабрики кухни“ де голодний „рабочий класс“ мусить вистояти в черзі, дійшовши до контролю, пред'явити спеціальну картку та одержати ложку, яка з цього моменту перетворюється на перепустку і дає право стати у когось за спиною і чекати поки він попоїсть і звільнить місце. Зайнявши нарешті місце, треба немало почекати, аж поки „обслужат“ стіл, себто заберуть порожні тарілки і принесуть якоїсь невизрадної „похлебки“ і ложку каші. На брудних тарілках, що стоять у калюжах розлитої по столі юшки, можете прочитати гасла, автором яких був, здається, Ленін: „Общественное питание — путь к социализму“ або: „Долой плиту и кастрюлю! Да здравствует раскрепощение женщины!“ Встаючи з-за столу, треба не забути забрати ложку: вона є перепусткою на вихід і її треба здати на дверях.

Крім цих загальних джерел харчування, була низка закритих розподільників для відповідальних партійних робітників, для ГПУ, для командного складу червоної армії. У цих крамницях було все, майже без обмежень, але вони були захищені від очей „простого советского человека“, який, в більшості, навіть не знав про їх існування.

Був ще, так званий у советському жаргоні, „наркомблат“: ціла система постачання по знайомству, через чорний хід крамниць, або в інший спосіб. Ті, що захопили советську торгівлю до своїх рук, використовували плянове безладдя в постачанні населенню для непоганого

життя, через постачання дефіцитних продуктів своїм рідним або знайомим — „по благу“ — для перепродажу за чорними цінами. На базарах, згідно з полі продавалися ті харчі, що мали йти для постачання по картках. Молочних продуктів та городини на базарах майже не було зовсім, бо селяни з приміської смуги виносили їх дуже мало і по таких цінах, які могли платити лише певні кола, що мали побічні або нелегальні джерела прибутку. Працююча людина з її заробітками, навіть найвищими, купувати харчів на базарі не могла.

Тим часом село виносило на базари все, що мало з одягу й інших речей та продавало його за безцінок.

„ТОРГСІН„

Користаючись з голоду села і злиднів міста, „мудра“ влада придумала ще один „гешефт“: „Торгсін“. Цей скорочений жаргонний термін повністю означає: „Торговля є иностранцями“. Чужоземців у Харкові не було, крім кількох невеличких консульств. Але „Торгсіни“ відкрито в усіх найменших містах, навіть у деяких більших селах, де чужоземців навіть ніколи не було.

У „Торгсінах“ були всі найрізноманітніші, найкращі продукти та товари, які експортувалися за кордон з маркою „Made in USSR“.

Купувати у цих крамницях можна було лише за золото, срібло або закордонну валюту.

Зайшовши до крамниці, ви мусили підходити до каси, де принесене оглядали, важили, розцінювали, вимагали паспорт, записували до книги ім'я та адресу й видавали нарешті талона на суму, на яку ви могли купити крам.

Продаючи ці товари за кордоном, для конкурентів по найнижчих „демпінгових“ цінах, в середині країни влада дерла за них може в 10 разів дорожче проти до революційних часів і цін світового ринку.

Метою „Торгсінів“ було не тільки викачати, а — в ще більшій мірі — виявити наявне у населення золото. Люди несли золоті й срібні речі, а також старі золоті монети,

Влада враховувала, що з царських часів бувші багаті люди мали золоті гроші та переховували їх десь закопаними в землі, тощо. Але тепер прийшов той чорний день і торгсінська принада, яка примушувала згадати про цей мертвий капітал, витягати його зі сховища і нести до „Торгсіну“.

Певний прошарок людей, серед їхніх, що не мали золота, „Торгсін“ штовхав до вишукування його. Щоб знайти золото, розкопували багаті могили, що ще збереглися; у цей рік мало лишилося в Україні таких могил не порушеними. Може особливо шукали старих могил духовних осіб, яких часто ховалося з великим золотим або срібним хрестом. По великих містах, людям, з золотими зубами або персями, було дуже небезпечно ходити: за ними полювали, а персні одрізували разом з пальцями, особливо в Одесі.

Регістраційна книга „Торгсін“ була щільно пов'язана з ГПУ, що вивчало записаних у ній клієнтів, доповнювало свої висновки агентурними даними, визначало жертви й приступало до операції.

Як і завжди при арештах, приїздили о 2-3 годині вночі, робили досконалий трус і, коли не находили золота одразу, то забирали жертву з собою. Жертвами були переважно старі люди, бувші колись купці, тощо. Коли вони не признавалися і не оддавали наявного, чи уявного золота, їх починали „обробляти“. Вкинувши до тюрми, щоб ознайомилися з прийемністю сидіти, як оселдці в бочці, у брудних, смердючих камерах, — їх через якийсь коротший, чи довший час, викликали до ГПУ на допит.

Перебування у будинку ГПУ могло тривати кілька днів або й тиждень. Сам допит міг тривати і 24, і 48 годин, під час яких мінялися слідчі й доводили свою жертву майже до божевілля. Крім звичайних — російської брудної лайки, загроз, шантажу, биття, — вживали вдосконалених методів на заломання: не давали їсти, спати; переводили до кімнати з таким різким електричним освітленням від якого очі починали нестерпно боліти. Наглядач сидів у темних окулярах і не давав ні затуляти очей, ні спати. Для різноманітності переводили до темного, холодного, вогкого, кам'яного мішка.

Нарешті, заламану фізично і морально людину викликали до кімнати, де стояв накритий стіл, з різноманітними напоями й їжею. Позвущавшись ще годину — дві, слідчий кликав жертву до столу й напоював алкоголем: — може в цей спосіб розв'яже язика.

Пускалися слідчі й на різні хитрощі: коли жертва мала, наприклад, дружину, — їхали до неї й заявляли, що, мовляв, ваш чоловік признався, де золото. І навпаки: жертві заявляли, що дружину теж заарештовано і вона в усьому призналася.

Добре, коли людина дійсно мала золото і могла відкупитися. Очевидно гірше було тим, що його не мали; вони мабуть віддали б гори золота, щоб тільки мати спокій від цієї установи, яку пропаганда часто називає „глаза и уши пролетариата“.

Чи треба зазначити, що багато з цих старих людей невитримувало цього „найдемократичнішого“ слідства і вмирало там же на допиті або в тюрмі? Про це складалося, очевидно, акта й пришивалося до „діла“. Діло, звичайно, йшло до архіву, а людина — у землю.

Комуністичні теоретики обіцяли звести нанівець значення цього „презренного металла“ і використовувати його в комуністичному суспільстві на виробництво туалетних раковин. Московсько-кремлівські практики виривали кожну „миколаївську п'ятьорку“ зубами, з м'ясом, з кров'ю...

Коли якогось напівмертвого щасливця випускали, з нього брали підписку „о неразглашении“, себто: щоб ніколи, нікому, нічого не розказував, коли не хоче потрапити знову до цієї „авторитетної“ установи.

Може ще гірша була доля тих, що носили до „Торгсіну“ чужоземну валюту. Тут уже мусіли довести безсумнівними доказами, де взяли, і — хоч землю їж — нічого не pomoже.

ПОЛЮВАННЯ ЗА ПУХЛИМИ В ХАРКОВІ.

У Харкові, на вокзалах, базарах і вулицях, ставало щодня більше голодних, пухлих селян. Вони продавали все, що мали, тинялися по базарах та хлібних чергах, щоб якось здобути хліба, сиділи, чи лежали на вулицях, не в силі вже підвестися, щоб за кілька годин вмерти на цьому ж місці. Особливо зранку, по різних закутках і просто на вулицях, лежали трупи людей, що померли за ніч.

Голодним допомагали, даючи хліб, чи іншу їжу. Багато було людей, що віддавали останнє, але врятувати цим не могли: надто безмежним було лихо і надто великими були загальні злидні.

Нерідко можна було бачити, як на бруку вмирала у страшних муках пухла з голоду людина, бо, доставши хліба, з'їдала його одразу весь, чого не міг витримати виснажений шлунок.

Голодних селян міліція зустрічала ще на вокзалах, збирала до вантажних авт і вивозила. Також полювали за селянами по базарах та вулицях і забирали їх за

формальною версією, — на польові роботи. Проте ходили вперті чутки, що їх вивозять за місто, скидають до ям і ховають мертвих разом з напівживими, що ще прожили б кілька годин.

Не дивлячись на всі заходи влади, голодні селяни прибували далі до міст, виростаючи скрізь, як з під землі.

ПАРАЛІЗУЮЧИЙ ТЕРОР.

У читача з позасоветського світу може виникнути питання: чому ці нещасні люди не протиявилися, не протестували, не демонстрували, нарешті — не розбивали харчових крамниць, чи складів збіжжя?

Основне, на нашу думку, полягає в тому, що до боротьби здатні лише ті люди, які відчувають ґрунт під ногами, почувають у собі силу, відчувають якусь організованість і мають віру в досягнення якоїсь мети, хоч би при цьому прийшлося й самому загинути. Коли людину обдурено, зраджено, обкрадено фізично й духово, обезчолоно, пригночено, виснажено, знищено і, коли вона перебуває в стані чорної, безпросвітної безнадійності, — вона не здібна до боротьби.

Частково це можна — нам здається — порівняти з армією, що ще сьогодні, ще кілька годин перед цим завзято боролася, але мусила капітулювати. Той хто бачив військо, що шойно склало зброю і йде колоною під конвоєм ворога, — зрозуміє це.

Довголітнім терором, советських громадян при звичаїли до того, що вони не реагують на всі щоденні дикі кривди. Кожний мусив пристосуватися до цього життя, або бути знищеним. Кожний має занадто різних, дрібних і великих клопотів, що цілковито забирають його час та енергію, бо боротьба за існування і людський еґоїзм, у советському раю, всупереч красивій пропаґанді, — загострені до краю.

З другого боку треба знати комуністичні методи паралізування всяких зародків спротиву. Ця влада смертельно боїться найменших виявів одвертого спротиву, що може швидко розростися. Вона почуває себе сильною, коли ініціатива перебуває в її руках і вона є безсила, коли ініціативу перебирає рішучий, організований протиявник.

ГПУ, з власними військами і цілою армією сексотів (жаргон: секретные сотрудники — сексоты), комуністична партія, різноманітні „особые отделы“, „спецчасти“

і т.д., — все це реагує блискавично і безоглядно, бо інакше стратить власну голову. Крім того діє особлива сатанинська профілактика. Більшість арештованих за так звану контрреволюцію, заарештували й покарали не за докований злочин, а як потенціальних ворогів, які, на думку влади могли, чи були здібні вчинити „злочин“ проти неї. ГПУ користується засадою: краще розстріляти сотню невинних, ніж лишити одного винного.

ПРИЇЗД ЕРРІО.

Мабуть у період чи не найбільшої смертності голодуючих, на весні 1933 року, до Харкова приїздив тодішній, здається, прем'єр Франції — Едуард Ерріо. Він бачив лише те, що йому показував його „конвой“.

Коли за два тижні до його приїзду, без оголошення причин, міліція примусила пофарбувати будинки по тих вулицях, де він мав проїжджати (від головного південного вокзалу, через центр, до заводів), то, можна бути певним, що його маршрут був очищений від голодуючих не тільки в Харкові, а і по всіх залізничних станціях України. Москва вмє показувати те що їй вигідно й приховувати — що не вигідно.

ВЕРШОК ЦИНІЗМУ.

Нарешті, одного дня, десь мабуть у травні 1933 року, коли вантажні авта з міліцією мали найбільше роботи збирати живі й мертві трупи, — у центральних московських газетах з'явилося офіційне „Опровержение ТАСС“ (Телеграфное Агентство СССР).

Ми не маємо зараз його тексту і не можемо його пам'ятати дослівно, але воно мало приблизно такий, характерний для червоної московської дипломатії нахабно-пропагандивний зміст (цитуємо з пам'яті):

„За останній час, деякими чужоземними агентствами розповсюджуються чутки про, нібито, існуючий у Советському Союзі, голод. ТАСС уповноважений заперечити ці чутки, як брехливий антисоветський наклеп, що його висмоктано з брудних пальців газетних провокаторів, що діють з наказу відомих кіл імперіалістичних хижаків, які, з метою дезорганізації світової громадської думки про зростання економічної поти советської держави та добробуту советського народу, не гдують ніякими засобами, випускаючи час до часу вонючих качок, щоб у цей спосіб відвернути увагу своєї робітничої класи від тих злиднів та експлуатації, які панують у капіталістичному світі“.

Нема що казати: — висловилися сильно, а аргументи — ще сильніші! Коли вже брехати, то брехати тотально.

Не знаємо, що думав непоінформований обиватель Москви, Ленінграду або Свердловська, читаючи це „опровержение ТАСС“. Але що мусив думати мешканець, наприклад, „Харкова, купуючи на Павлівській площі „Правду“ або „Известия“, коли, буквально за рогом, на Рибному базарі, можна було бачити і пухлих, і напівмертвих, і зовсім мертвих?!

Це „Опровержение ТАСС“ ми пам'ятаємо і сьогодні, через майже 20 років. Пам'ятаємо не лише його зміст, але й формулювання. Для нас — такі речі не забуваються!

ТИМЧАСОВЕ ВІДПРУЖЕННЯ.

В літі 1933 року всі кампанії було закінчено або припинено. Треба було форсувати польові роботи та прибирати по селах трупи, що лежали й досі по хатах.

Є дані, що це не переводилося в усій Україні, але навколо Харкова влада „пошла навстречу“ і позичила та завезла на села харчі. Колгоспи почали видавати хліб і варити раз на день юшку тим колгоспникам, що ще могли виходити на роботу. Зламане село було остаточно закріпачене в колгоспі, а по степах і полях України скрізь бовваніли дерев'яні вежі, що їх у ці роки побудовано для „охраны социалистического урожая“. Це був символ цієї ганебної варварської епохи, „побудованого соціалізму“. Незабаром ці вишки — вежі зникли, напевно так само з наказу Кремля, як з наказу Кремля їх було побудовано.

З півночі потяглися ешелони з сім'ями у „лаптях“. Везли з собою худобу й реманент. Це переселялися до порожніх, вимордованих сел „вологодские, костромские, московские, тульские, калужские, рязанские и всякие другие колхозники“, з центральної Московщини.

З одчинених дверей товарних вагонів лунали веселі пісні, на зразок тієї, що виспівує:

„..... На Вкраїне добре жить:
Есть что шамать *), есть что пить...“

Щоб швидше забувся пережитий кошмар, почали одкручувати шуруби совєтського пресу. У 1934 році скасували всі картки і викинули на внутрішній ринок досить велику кількість усіх товарів, щоб через 2-3 роки знов повернутися до системи черг під усіма крамницями. Цілу мережу „Торгсінів“ було одразу зліквідовано.

*) жаргон — їсти.

Роки 1934-1936 були порівнючи "спокійними, після чого, як відомо, почався черговий "всказ — знаменита „Ежовщина“ 1937-39 років.

Кремлівські цинікі прорекли чергове гасло: „Житє стало лучще, товарищи, житє стало веселей...“

Цинізм — дійсно "феноменальний!

„Товарищи“ з московського Кремля "мали чого радити: питання „хто — кого“ вони вирішили в свою "користь.

Народ мовчав. Про голод ніхто не згадував, "бо це була б контрреволюція мабуть по всіх пунктах 54-ої статті кримінального кодексу. Про голод український народ заговорив лише з вибухом війни!

“ОСТАННЯ ПАРТИНА ЧИСТКА.

За старим випробуваним методом — „Держи злодія!“ — якийсь черговий пленум ЦК-ВКП(б) оголосив у пресі довжелезну постанову, де, з купи штампованих советсько-жаргонних вихилясів, щось мало б виходити, ніби окремі комуністи на селі, праві, ліві, чи буржуазно-націоналістичні, довели до якихось „загибов и перегибов генеральной линии партии, при проведеннии ее "на практике в жизнь“.

Словом, за старим московським звичаєм, винним в усьому, як і завжди, був отой традиційний „стрелочник“. І цього стрілочника, звичайно покарали для замилювання очей, використавши цю нагоду для знищення якогось ненадійного, чи вже непотрібного партійного елемента, а на місцях — для зведення різних особистих поррахунків сильніших зі слабшими. Зрештою, коли під цей удар попала якась частина просто так, „за здорово живеш“, то, — як мали звичку говорити комуністи, — „мировая революция от этого не пострадает.“

До речі: в багатьох селах, усі оті „активісти, що допомагали „тисячникам“ грабувати село, поки йшла кампанія грабунку, діставали харчовий „пайок“. Коли вже все розграбували, „тисячники“ виїхали, як то кажуть, „во свояси“, а „активісти“ лишилися без „пайка“ і без запасів, і мерли з голоду так само, як і селяни. „

Здається на початку 1934 року пройшла остання відкрита, загальна партійна чистка за старими методами. Більше таких чисток відтоді не було.

НАСЛІДКИ.

Коли історія і знає приклади величезних злочинів і величезних жорстокостей, то всі відомі історичні кати разом взяті не придумали б такого злочину і такої комбінації, щоб перевернути все життя догори ногами.

Опанувавши неподільно промисловість, транспорт, торгівлю і фінанси, московський державний капіталізм по своїй природі не міг погодитися з існуванням мільйонів індивідуальних сільських господарств, з цілковито відмінною економічною структурою. За цих умов, підтримання рівноваги вимагало від режиму постійної величезної напруги і величезного апарату примусу. Таке сільське господарство було для режиму вічною загрозою і кожночасно могло зірвати намічені плани. Крім цієї головної причини були й інші, з яких ми тут зупинимося лише на одній. Кремлівські правителі, що самі пройшли практичну школу боротьби з царським режимом, добре усвідомили і знали, що частковий, лише поліційний терор не забезпечує їхньої мети — абсолютного панування; що для досягнення цієї мети вони потребують терору тотального: політично-поліційного, економічного та психологічного. За цих умов, вони вважали за кінцеве знищити економічну силу найбільшого ворога більшевизму — міцного незалежного селянина і, особливо, селянина українського.

Коли підсумувати осяги червоної Москви після чотирьохрічної боротьби, що закінчилася 1933 роком, то побачимо, що:

1. Вона замінила мільйони індивідуальних сільських господарств системою великих державних сільсько-господарських підприємств, прикритих кооперативною формою колгоспу;

2. Вона паралізувала український національний спротив, як серйозний потенціал небезпечний для російської влади;

3. Остаточно загнала село до колгоспу ціною замордування мільйонів людей; зруйнувала українське село і в духовому, і в матеріальному значенні цього слова;

4. Забезпечила індустріялізацію дешевою робочою силою, змусивши селян масово тікати з рідних осель та міняти їх на брудні, тісні бараки, часто навіть підземлянки (Харківський Тракторний Завод);

5. Покінчила з релігією, знищивши церкви і духовенство, переоравши могили предків та суворо заборонивши святкувати навіть найбільші свята;

6. Витягла золото у населення;

7. Переклала вину з себе на „загибщиків“, ліквідувавши разом весь ідейний комуністичний елемент, що досі наївно вірив у теорію „возможности построения социализма в отдельно взятой стране“;

8. Вибрехалась перед усіма Еріями та перед цілим світом, навіть частково перед своїм населенням, що, живучи десь у Ленінграді, чи Горькому хоч і чуло щось, що Україна голодує, але, перечитавши спростування ТАСС, могло подумати, що то може люди брешуть....;

9. Заївелювала в масі населення, різко обнизявши його життєвий рівень до злидаїв.

Такими були досягнення Москви. Таку було заплачено ціну Україною та іншими неросійськими народами СССР.

Між Москвою і неросійськими народами лягла непрохідна прірва, що протягом всіх дальших років лише постійно поглиблювалася.

Після усупільнення землі вона вже ніколи не давала нормального врожаю. Село вже не могло відбудуватися і лишилося майже таким, яким виглядало у 1933 році. Селянська маса в Україні, розпродавши свій старий одяг у 1933 році, так і лишилася голою і босою, бо „при советской развернутой торговле“, вона вже ніколи не могла одягтися. Особливо по глухих околицях, не було не тільки одягу: — не було навіть латок, щоб полатати, не було, навіть, нитки, щоб пришити латку... „в стране победившего социализма!“ Згадуємо і пишемо про це з почуттям болю за свій нарід і з почуттям огида до безсоромної московської няньки у брудному червоному „сарафане“.

З повним переконанням твердимо, що після описуваного періоду, в комуністичній партії СССР не лишилося комуністів, що вірили б в ідеї так званого Ленінізму-Сталінізму. Аж надто крикливо-наочними були різниці між теорією та пропагандою з одного боку і практичною дійсністю — з другого. Треба було бути сліпим або божевільним, щоб цього не бачити. Фанатичний елемент, якому не можна не признати внутрішньої чесності, не дивлячись на його добрі, чи злі з погляду інших, вчинки, — опинився цілком у лавах націоналістичної, лівої, або правої опозиції та був винищений.

Скріпивши своє становище, московський Кремль, всередині СССР, викинув на смітник усю стару бутафорію й витяг нову — традиційно-російську, почавши зов-

єм інакше тлумачити всі свої талмуди. Під прикриттям словесної демагогії, почалося одверте утворювання ширшої верстви власної аристократії, з виразною ставкою на „русский народ“, де що замаскованою формулою „советський народ“, яка (формула) ставала щораз прозорішою. Лишалася лише остаточна мета: опанування світу, спираючись на „великий“ російський нарід, як основну базу. Пригадується часто вживана пропагандою цитата С. Кірова про теорію точки опертя, за допомогою якої можна повернути всесвіт. Кіров твердив, що, мовляв, ми, товариші, знайшли цю точку опертя і ми перевернемо світ. Лишалася тільки недомовленим: хто це ми і хто точка. Російський нарід знайшов точку опертя в комунізмі, чи комунізм знайшов точку опертя в російському народі? Зрештою, в наслідку, це — одне і теж саме. Комуністичну декорацію залишено надалі, оскільки вона ще потрібна для зовнішніх цілей; всередині СССР все це давно втратило свій зміст.

Уся комуністична драбина мусила це усвідомити. Кар'єристи й шкурники мали повну змогу проявити себе; інші — в душі яких весь час обзивався голос суперечности — мусили цей голос міцно придушувати: від комуністів вимагається сліпе виконання всіх наказів. Комуністична партія СССР — не така партія, яку можна покинути з цілою головою. Тому комуніст, припряжений до цього воза, мусить тягти його, напружуючи всі сили, сперечаючись з власним сумлінням та постійно оглядаючись на „глаза и уши пролетариата“.

ГОЛОДОВІ ТЕРЕНИ

Не можемо оминати ще одного кардинального моменту. Голод утворено на точно окресленому терені: Україні з Кримом та Кубанню, Дону та Північного Кавказу. Понад межами цих земель йшла вузька смуга, де голод був зм'якшений і до катастрофальної форми не доходив. У Західньому Сибіру, Середній Азії та Казахстані становище було дуже важке, народ був пухлий, але до такої катастрофи, як в Україні, не дійшло. З тодішньої Республіки Німців над Волгою Москва плянувала зробити острів голоду, але, через невелику площу тієї Республіки, населенню було легше рятуватися. На терені Росії ніякого голоду не було, крім загальних обмежень нормуванням.

На перший погляд ніби здається, що голод було створено в основних хліборобських, зернових районах.

Але це не так, бо до зернових районів належить також Надволжжя та тодішня ЦЧО (Центрально-чорноземна область), проте голоду там у 1933 році не було. Голод був створений на теренах з найбільше ворожим до советської влади населенням, з яким ця влада мала старі, безперервні порахунки. Цим твердженням не викриваємо ніякої таємниці, бо це Москва знає не гірше за нас.

Ще одно твердження. Ніякий український уряд, навіть складений з фанатичних українських комуністів, не дивлячись на всі накази з Кремля, не дивлячись ні на який найбільший комуністичний фанатизм, цього злочину не доконав би. Але влада, а ще в більшій мірі, сила — були не в його руках. На підтвердження цього нагадаємо, що під час, коли катастрофа штучного голоду досягла своєї кульмінаційної вершини, з чоловічих фігур серед українських комуністів демонстративно покінчили життя самогубством по черзі: Микола Хвильовий, Микола Скрипник та Панас Любченко; решта одразу або перегодом — зникла назавжди невідомо де.

ІДЕЩО З ІСТОРІИ.

У необізнаного читача, що перечитав тут написане, може виникнути незрозуміле питання: що це за українці, що до них вживається аж таких драстичних заходів? Може вони й справді заслуговують на них?

Бог дав нашому 45 мільйоновому народові чи не найкращу в світі землю, з гарним, лагідним підсонням. Але дамо слово російській поезії:

„Ты знаешь край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В садах і роцах тонут хутора?“

Багатства України, її геополітичне положення й хижа задрощі злих сусідів, від часів Київської України-Русі, протягом усієї нашої трагічної історії, вимагали безперервної кривавої боротьби.

У 1654 році Гетьман Богдан Хмельницький, утомлений безнастанною боротьбою, об'єднався з Московщиною на підставі Переяславської умови, з формальним забезпеченням прав України. Незабаром він побачив, що наміри Московщини розходяться з умовою, але його смерть перешкодила розірвати цю умову, Спроби вирвати Україну з московського ярма робили його наступники.

1709 року Гетьман Іван Мазепа, у союзі з Швецією, намагався звільнити Україну від московського насиль-

ства, але перемога лишилася за тодішнім московським царем, Петром.

Після цієї перемоги, Москва перевела в Україні криваву масакру, ліквідувала українську провідну верству, одних — непокірних — знищивши, других — титулами й багатствами перетягнувши на свій бік.

Протягом наступних сторіч буюша Московія, тепер Росія,—що й назву свою привласнила від Київської України-Русі, — сфальшувала всю історію, ревниво ховала внутрі, а ще більше назовні, все, що нагадувало про Україну, її окремішність та її минулу славу і волю. Петербурзьким імператорам не раз здавалося, що вони вже досягли мети, що України „не було, нет и быть не может“, аж приходить на світ поет-пророк Тарас Шевченко (1814-1861) і полум'я, що 'досі жевріло в обкраденій душі народу, — розгоряється з новою, нестримною силою.

Навіть в умовах офіційної заборони й лютого переслідування української мови, Україна створила свою відрубну національну культуру, свою науку, свою клясичну літературу та, своє власне мистецтво.

Коли 1917 року завалилася російська царська тюрма народів, українська національна стихія вибухла з новою силою. Але загальний хаос, большевицька демагогія, „єдиноеделимая“ білогвардійщина та короткозора байдужість заходу, що допомагав білій або червоній Росії, не дали встояти нації, що підвелася була на ноги.

У післяверсальському світі Україна лишилася роздертою на чотири більших і менших частини, відповідно до величини хижаків.

Дехто, може, скаже:

— Це, що сталося в Україні в роках 1932-33, є наслідком комуністичного режиму, який у цілому світі прославився своєю погордою до людського життя. Мовляв, Росія тут не при чім.

Проте факти, тут наведені, показують, що російський комуністичний режим жорстоко винищує лише неросійські народи, а народ російський має від того навіть певні вигоди. Цього не може спростувати ніяка пропаганда російських емігрантів: „старший брат“ в країнах опанованих Москвою має привілеї. Щодо України, то голодова політика сов. Москви була помстою за спротив українського народу російському імперіялізму. У жорстокій нелюдській мстивості комуністична Москва має своїх попередників у царській Москві. Автор славної

„Історії Русів“ описує в своїй книзі катування і смертні кари тисяч українських патріотів, що виступали проти московського панування під проводом гетьмана Ів. Мазепи року 1708, називаючи ці кари „звірськими лютостями, що приводять у жах саму людську уяву.“

Далі автор „Історії Русів“ записує:

„Якщо за словами Спасителя, описаними у Євангелії, за всяку кров, пролиту на землі, буде розплата, то яка ж кара належить за кров народу українського, пролиту від крові гетьмана Мазепи до сього дня, пролиту великими потоками, тільки за те, що шукав він свободи та кращого життя на своїй власній землі і мав об тім задуми, властиві взагалі всьому людству.“

Так за цю ідею національної свободи Москва нищила Україну в минулому і нищить у сучасності. Це **му-**симо добре пам'ятати.

ПІСЛЯСЛОВО

Ми уникали наводити факти людодства. Але правда була б неповною, якби ми це питання зовсім замовчали.

Як нам відомо, людодство, викликане голодом, траплялося: і під час голоду 1921-22 років і зимою 1941-42 року (коли Сталін навмисне лишив населення великих міст та промислових центрів України без жадних засобів до існування, а Гітлер радів, що вмирили тисячі людей) і, особливо, під час пляново-штучного, сталінсько-більшевицького голоду 1932-33 років.

Лишається фактом, що тисячі матерів, самі, умираючи з голоду, віддавали останню крихту дитині, а одилиці — їли власних дітей.

Ми неприпускаємо, щоб хтось наважився розглядати людодство, як явище якое спеціально українське. Ніхто не може ні передбачити, ні уявити, що робив би він сам в умовах катастрофального голоду. Це — складна психологічна тема і ми не беремося її аналізувати.

Очевидно без приємності і з важким почуттям, — для нас особливо важким, поскільки говоримо про свою національну трагедію, — робимо кілька штрихів.

Мати вночі убиває власну дитину.... Дівчина вночі полює за дитиною і убиває її... Людина вночі варить людське м'ясо і поночі обгризує... дитячу руку... „ГеПешник“, „тисячник“ чи активіст, роблячи трус у хаті, знаходить під піччю чавун, з якого виглядають... частини людського тіла...

З усіх оповідань, з якими нам доводилося ознайомитися, виходить, що до людодства доходять майже самі жінки. Може у них сильніше розвинене почуття самозбереження?

Усі матері-людодки, як правило, збожеволіли і вмерли. Дівчина, вже вмираючи призналася, що вона зарізала і з'їла якусь дитину. Але більше вона вже не

змогла цього зробити і, все ж таки, вмерла з голоду. Були випадки, що їли м'ясо нарізане з трупів. А були випадки, що з людського м'яса, нарізаного з трупів, робили котлети і виносили продавати десь на залізничну станцію або на базар. Яких випадків тільки не було

За людоїдство арештовували і судили, обвинувачуючи в убивстві з корисною метою. Очевидно ніхто не буде твердити, що до людоїдства треба заохочувати.

Але хто перетворив людину на звіра?! Хто у дівчини викликав звірячі інстинкти і змусив її, як звіра, полювати виочі за чужими дітьми?!

З формулою, за якою людоїдство кваліфікувалося як убивство з корисною метою, з формального боку може й можна погодитися: якась формула мусила бути.

Але з якою метою замучено, замордовано жахливою голодовою смертю мільйони і мільйони селян українського й інших — але не російського! — народів, у „Союзе... Советских!.. Социалистических!.. (братских?!).. Республік?!”

Проливати сльози — не є нашою метою. Що Москва сльозам не вірить, може хтось не знає, але ми знаємо і то дуже добре. Наці жертви ми оплакували, оплакуємо (цікаві нехай подивляться на людей в Українських Церквах під час панахид, що відправляються в річниці голоду 1933 року) і будемо оплакувати. Бо ще живе покоління, яке 1933 рік безпосередньо переживало, само було пухле і від голоду втратило батьків, братів, сестер та дітей. Так — своїх власних дітей!.. Це — гострий біль не для одиниць, а для цілого українського народу. Жертви голоду 1933 року буде вічно оплакувати наша історія, як потворну кривду, як найпотворніший злочин!

Отже: ми не плачемо — ми обвинувачуємо! Душогубів — людодів ми знаємо. І адресу їхню знаємо. Знаємо механіка, знаємо й мотор. Їх мусить знати цілий світ!

Голод, голод і ще раз голод. Голод 1921-1922 років, голод 1932-1933 років, голод 1941-1942 років, голод 1946-1947 років (був і такий, знову ж не де небудь, а в Україні, хоч не знаємо докладно його масштабу).

Чотири голоди за 25 років! І вже 35 років півголодного животіння! І мільйони ні в чому невинних жертв! Жертв не стихійного лиха, а злочинної московської тиранії!

„Разумейте язици и.. не покоряйтесь!“ Бо і до вас можуть прийти генерал МВД і генерал голод! (обидва у російській уніформі).

Голод, голод і знову голод!

— Де? Де така голодна країна?

— Україна!

— Щож це, чиясь колонія?

— „Да, нет! Что вы! Это же Россия, „Южная Россия!“

Щож це, така піщана пустеля, як Сагара?

— Ні. Це плідючий чорнозем, такий, що встроми ціпка у землю і росте. Але живемо у спільній хаті з „старшим братом“. Живемо спільно, а їмо кожний собі, за принципом: „твое — мое, а мое — не твое“. Ключі і від хати і від комори — у „старшого брата“ (на те ж він і старший!), а той „брат“ часом дає гіркий недогризок, а часом не дає: хоч сам себе їж.

Думаємо, що ясно?

Вже недалекий той час, коли ми в своїй державі відшукаємо всі могили, всіх жертв генералів Голодів і генералів ЧК-ОГПУ-МВД-МГБ, згід „мудрого водительство“ генералісімуса-криміналісімуса!

На цих могилах ми побудуємо пам'ятники „в назидание потомкам“, а на пам'ятниках напишемо:

„Імена їх, Ти, Господи, знаєш..“

ДОДАТКИ *)

„История ВКП(б), Краткий курс, под редакцией комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК-ВКП(б). 1938 год. ОГИЗ-Госполитиздат-1942.“

Наводимо без коментарів для порівняння з дійсністю найхарактерніші з цієї офіційної фалшивки, що стосується до розкуркулення і суцільної колективізації (Підкреслення скрізь наші).

„Партія розуміла, що поки не буде зламано спротиву куркульства, поки куркульство не буде розбите у відвертому бою на очах у селянства, робітничка класа і червона армія будуть терпіти від нестачі хліба, а колгоспний рух селян не зможе набрати масового характеру.“ (стор. 278).

„У відповідь на відмову куркульства продавати лишки хліба державі за твердими цінами, партія та уряд перевели низку надзвичайних заходів проти куркульства, застосували 107 артикул кримінального кодексу про конфіскацію за постановою суду лишків хліба у куркулів та спекулянтів у випадку їхньої відмови продавати ці лишки державі за твердими цінами.“ (стор. 279)

„Селяни масово приходили до радгоспів, до МТС, спостерігали роботу тракторів, сільгоспмашин, висловлювали своє захоплення й одразу виносили рішення — „пойти в колхозы.“ (стор. 284)

„...селяни знайшли, нарешті, вихід, шлях до кращого життя — в об'єднанні дрібних господарств у колективи, в колгоспи, — у тракторах, що спроможні розорати цілину, — у допомозі з боку держави машинами, грошми, людьми, порадами, — у можливості звільнитися від утиску куркулів, яких зовсім недавно розбив советський уряд і притиснув до землі („прыгнуло к земле“) на радість мільйонних мас селянства.“ (стор. 284).

„Нове й вирішальне у сьгоднішньому колгоспному русі полягає в тому, що селяни йдуть до колгоспів не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими селами, волостями, районами, навіть округами.“ (Сталін) (стор. 285)

„Перехід до суцільної колективізації провадився не в порядку звичайного й мирного вступу до колгоспів основних мас селянства, а в порядку масової боротьби селян проти куркульства. Суцільна колективізація була

(*) Ці цитати, що їх треба було б вмонтувати до тексту квіжки, нажалі потрапили до рук в останню хвилину і тому їх подається як додатки.

пов'язана з переходом усієї землі довкола села до колгоспу, але значною частково цієї землі користувалися куркулі. — тому селяни зганяли чуркулів з землі, розкуркулювали їх, відбирали худобу, машини й вимагали від совєтської влади арешту й виселення куркулів." (стор. 290)

"А у 1930 році колгоспи й радгоспи повинні були дати і дійсно дали товарового хліба понад 400 мільйонів пудів, себто незрівняно більше, ніж давало куркульство у 1927 році." (стор. 290)

"В кінці 1929 року, у зв'язку зі зростом колгоспів та радгоспів, совєтська влада зробила крутий поворот та перейшла до політики ліквідації, до політики знищення куркульства як класу. Вона скасувала закони про оренду землі та найману працю, позбавивши таким чином куркульство і землі, і найманих робітників. Вона скасувала заборону щодо розкуркулення. Вона дозволила селянам конфіскувати у куркульства худобу, машини та інший інвентар на користь колгоспу. Куркульство було експропрійоване." (стор. 291)

"У наслідок зроблених партійними організаціями помилок, а також прямих провокаційних дій класового ворога, у другій половині лютого 1930 року на тлі загальних безсумнівних успіхів колективізації у низці районів з'явилися загрозливі ознаки серйозного невдоволення селянства. В деяких місцях куркулям та їх агентам вдалося навіть підбурити селян до безпосередніх антисовєтських виступів." (стор. 294)

"ЦК обновив керівництво деяких обласних та крайових партійних організацій (Московська область, Закавказзя), що допустили політичні помилки та не зуміли виправити їх." (?) (стор. 295)

Зі статті Сталіна з часів революції: „Про воєнне становище на півдні“

„Ще на початку жовтєвого перевороту намітилося деяке географічне розмежування поміж революцією і контрреволюцією. З впливом дальшого розвитку громадянської війни райони революції і контрреволюції визначилися остаточно. Внутрішня Росія, з її промисловими та культурно-політичними центрами — Москва та Петроград, з однорідним у національному відношенні населенням, переважно носійським, — перетворилася у базу революції. Окраїни ж Росії, головним чином південна і східна окраїни, без важливих промислових та культурно-політичних центрів, з населенням у високій мірі різноманітним у національному відношенні, що складається з упревіліюваних козаків-колонізаторів з одного боку, та неповноправних татарів, башкирів, киргизів (на столі), українців, чеченців, інгушів та інших мусульманських народів, з другого боку, — перетворилася у базу контрреволюції.“ *)

(Цитується з книги „Дон, Кубань, Терек“. Післявоєнне видання)

*) У цій статті мова йде головне про козачі землі. Про Україну не згадується: вона у ті роки була самостійною державою. Згадується про українців, що у великій кількості розселені на Дону й Північному Кавказі.

З М І С Т

1. Від Головної Управи „ДОБРУС“ у В. Бржтанї.
2. Передмова.
3. Доба військового комунізму.
4. Нова економічна політика — НЕП.
5. „Національна за формою — соціалістична за змістом“
6. „Развернутое социалистическое наступление по всему фронту“.
7. „Год великого перелома“. „Ликвидация кулачества как класса, на основе сплошной коллективизации“.
8. Руїна.
9. Остаточне знищення Церкви, церковних будівель та кладовищ.
10. „Індуса“.
11. Процес СВУ. Погром українських національних сил.
12. Страйк стихії.
13. Напередодні катастрофи.
14. Катастрофа.
15. Історія одного села на Київщині (Шамраївка, В, Подовецьк. р.)
16. Лисянський район, на Київщині,
17. Миронівський район, на Київщині.
18. З одного села над Дніпром (Н. Павлівка, Никопільск. р. Дніпроц.)
19. Верхнь-Дніпровський район, на Дніпропетровщині.
20. Ново-Московський район. „ „
21. Павлоградський „ „
22. Історія одного хутора (Межівський р., на Запоріжжі).
23. Велико-Токмацький район, Запорізької області
24. Молочанський район, „
25. На Житомирщині.
26. Зіньківський район, на Полтавщині.
27. Опшвянський „ „
28. Чутівський „ „
29. Коломацький район, на Харківщині.
30. Деркачівський „ „
31. Близнецівський „ „
32. Красилівський „ Кам'янець-Подільської області
33. Бобровицький „ на Черігівщині
34. Знам'янський „ на Херсонщині
35. Недригайлівський район на Сумщині
36. Глянський „ „
37. Охтирський „ „
38. Лебедянський „ „
39. Талалаївський „ „
40. Біляївський „ „ Одещині
41. Макіївський „ Сталінської області
42. Меджибізьський „ на Вінничині
43. Старобільський „ Ворошиловградської області
44. Трикратзький „ на Миколаївщині

45. У Криму.
46. На Кубані.
47. Слов'янський район, Краснодарського краю (Кубань).
48. Пластунівський район.
49. Гіганти індустрії та „парки культури“ на людських кістках.
50. Потягом по Україні.
51. Рейд Молотова по Україні.
52. ...„Человек проходит как хазяин необ'ятной родины своей...“
(з советської пісні).
53. Столиця УРСР — Харків.
54. „Торгсін“.
55. Полювання за пухлими у Харкові.
56. Паралізуючий терор.
57. Приїзд Еріо.
58. Вершок цинізму.
59. Тимчасове віддруження.
60. Остання партійна чистка.
61. Наслідки.
62. Голодові терени.
63. Дещо з історії.
64. Післяслово.
65. Додатки (Витяги з Короткого курсу історії ВКП(б)
66. Зміст.

